

61

Борисов

Каныч або

Окуне зел

VOLTAIRE

C A N D I D E
O U
L'OPTIMISME

Traduit de l'allemand de M. le docteur
R A L P H

Avec les additions qu'on a trouvées dans
la poche du docteur lorsqu'il mourut à
Minden l'an de grâce 1759

S . L . O . V . O .

843 (444)
B 71

1957 ВОЛЬТЕР

~~БІБІК~~

ВІДДІЛ КНИГ

Чтвртка
1957 р.

КАНДІД

А Б О

ОПТИМІЗМ

Переклав з французької мови
В. ПІДМОГИЛЬНИЙ

Вступна стаття і примітки
С. РОДЗЕВИЧА

Видавця - М. СИЧЕНКО

ПЕРЕВОД

20

17

22.57

СЛОВО ПЕРЕВЕНО

ФЕНО 1982 р.

07

Київ. Окрд. № 1157. 1927.
Держтрест "Київ-Друк".
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовл. № 1378.—3000.

ВОЛЬТЕР.

І. ДОБА.

Не можна зрозуміти і належно оцінити Вольтера, не беручи під увагу його доби, та й доба ця, тобто значна частина XVIII в., стає нам зрозуміла і оживає з усіма своїми, діалектикою історичного процесу поставленими проблемами, — в житті і творчості одного з найбільших письменників Франції—Вольтера. З певністю можна сказати, що ні один, хоч скільки-небудь важливий момент соціально-політичного та культурного життя Західної Європи в період 1714—1778 р. не минає творчості Вольтера, так чи інакше в ній не відбившись. Трагедія, поема, памфлет, сатира, роман, повість, філософічний трактат, стаття — усі літературні жанри, усі роди науково-публіцистичної творчості використав Вольтер у своїй боротьбі з обскурантською запеклістю на повний розклад рокованого феодально-аристократичного ладу, зосібна — з темною силою релігійного фанатизму та мертвотної догми церковної. У цій галузі, в цій найголовнішій ділянці своєї творчості, Вольтер лишається досі неперевершеним, і навіть така яскрава та немилосердна антиклерикальна сатира, як «Острів пінгвінів» А. Франса, є тільки талановите розвинення засобів Вольтерівської сатири, і посту-

пається перед нею глибиною внутрішнього змісту та силою думки. Почасті лише наближається до Вольтера і другий сучасний «вольнодумець» — Ромен Роллан у своїй тонкій сатирі «Лілюлі», злісно висміючи націоналізм та клерикалізм нинішньої Європи. Близький XIX—XX вікові й навіть злободенний Вольтер і там, де (як у «Кандіді», напр.) трактує «вічні» теми: про сенс життя, суть історичного процесу, пессимізм та оптимізм у філософії. І така характеристична, з цього погляду, цікавість до Вольтера у Достоєвського, що сам багато чим зобов'язаний був «Кандідові» і своїх атеїстів раз-у-раз надихав Вольтерівською філософією.

Про Вольтера починають говорити з р. 1714, коли він, син провінціяльного нотаря — Аруе (народився Вольтер 1694 р.), з'являється в салонах високого світу, куди його ввів християній батько, абат де-Шатонеф. У літературній своїй діяльності Вольтер був справжній «син своего віку» і «своего оточення». Р. 1725-го його, сина рядового службовця, ув'язнено до Бастилії за те, що покликав до поєдинку аристократа де-Рогана, який його образив; а р. 1758 з Вольтера уже визнаний «володар думок» і, за висловом Пушкіна, «поэт в поэтах первый». У власному палаці у Ферней він живе справжнім магнатом серед безконечного натовпу захоплених одвідувачів. Серед них бувають і королі, що взагалі велику роль відіграли в житті Вольтеровім, хоч ця королівська «приязнь» і примусила його у свій час сказати: «філософії треба мати дві-три підземні нори, щоб заховатися від собак, які женуть за ним». Проте Ферней — не феодальна дідизна. Придбано його на гроші, набуті невпинною, напруженою працею літературною, і володіє їм добрий господар, що вийшов із лав

дрібно-буржуазної інтелігенції, покликаної до інтенсивної діяльності розквітом торговельного капіталізму.

Високий, неймовірно худий дід, у білій перуці та нічній шапочці, у вкритому червоним оксамитом соломиному хутрі — подарункові Катерини II-ї, таким бачимо Вольтера на деяких тогочасних портретах. Але з тонких його губ, з поморщеного обличчя не сходить славнозвісна «Вольтерівська» усмішка, і здається, що старий фернейський «пустельник» (*Le vieil Eremité de Ferney*) сам посміюється зного новонабутого шляхетства, з його зверхньої пишноти, але не з матеріальних благ, на яких Вольтер добре знається і які вміє цінувати, як справжній буржуа.

На літературне поле Вольтер виходить за регентства Філипа Орлеанського (1715—1723). Скінчилася манірна та чванлива доба Людовика XIV, що всю Францію затопив був ченцями та черницями, що всьому громадянству накинув офіційну, лицемірну побожність. Личину одразу й легко скинуто, ледве помер «король-сонце». Аристократія та фінансова буржуазія, що її роля зростає, воліють тішитися життям. «Заходи Лоу», зазначає Гетнер у своїй «Історії всесвітньої літератури XVIII в.», перетворили державу на величезний банківський та торговельний дім, «торгівля стала науковою, біржа незалежною і великою силою». Розвивається колоніяльна торгівля. Працьовитість та ініціатива підносять значення буржуза на той час, як «здинавіле шляхетство занепадає що-раз дужче». Аристократичне товариство поривається з холодних палаців на лоно природи: «вирушають у найближчі села, де сільський люд ярмаркує. Урочисте двірське убрання скинуто, перуку—геть. У сільському граціозному строї удають із себе се-

лянина і селянку, пастуха і пастушку»¹. І в той саме час, як зазначено у виданих р. 1825 мемуарах маркіза д'Аржансона (1740 р.), «серед миру і при добрих урожаях люди гинуть, як мухи». Тоді, як аристократія внутрішню порожнечу свого життя та розпусту ховає за театральними декораціями, захоплюється пасторалями та екзотичним Китаєм, втішається легким та галантним коханням по тих будуарах та садах, що давали надхнення славетним малярам XVIII в. — Антуанові Ватто (1684 — 1721) та Буше (1704—1770), буржуазія не лише енергійно змінює своє економічне та політичне становище, але й утворює свою науку і мистецтво. Ціла низка письменників маює порожнє життя добірного товариства, вводить нас у підлу позалаштункову реальність, як, наприклад, Лесаж у третьому томі свого «Жіль Блаза» (1724), де, знайомлячись з двором герцога Лерми, ми наочно стикаємося з egoїзмом, продажністю та розпустою правуючої аристократії, як Кребельйон у своїх романах, як Грессе — у комедіях. Одночасно в літературі з'являються і нові герої; перед читачем розгортається життя на тих сторінках, що оповідають про повсякденне, трагічне й комічне в міщанському побуті. Так, напр., Ла-Шоссе (1691—1754) у своїх п'есах «Модний забобон», «Меланіда», «Удана антипатія» — показує юнака з аристократичної родини, закоханого в біду дівчину, свари і при мирення подружні, примушує зустрітись незаконного сина з батьком. Детуші у своїх комедіях намагається, як сам каже, «очистити сцену від фривольних вихваток, від розпусти, дотепу, від двозначної та безецної гри слів, від нищих та мерзен-

¹ Р. Мутер.—Історія малярства. Т. III.

них звичаїв». Комедія, на його думку, гідна уваги лише тоді, коли вона, «сміючись, подішує моральність, бичує людські хиби і показує чесноту в належному світлі». Поряд з комедією і драмою характерів, Мариво (1688—1763) пише кілька цікавих п'ес на теми соціально-філософічні. У «Тріумфі Плутуса» (1728) він воює з фінансистами, «Острів рабів» (1725) побудований на ідеї рівності усіх людей, а в «Новій Каледонії» звучить уже такий мотив, як емансиляція жінок, їх змагання до визволення свого полу. Елементи фантазії, утопії та сатири, разом з «Перськими листами» Монтеск'є (1721) підготували появу філософічних повістей Вольтера. Цікаво, що це буржуазне шукання нової правди, намагання глибше і поважніше зв'язати мистецтво з реальним життям «третього стану»—відчувається і в мистецтві фарб. Коли Ватто, Буше, Фрагонар малюють паркові алеї, острівці кохання, веселі прогулянки, маркіз на каруселях, галантних і випущених маркізів, то Жан-Батист Шарден (1699—1779) віддає перевагу жанровим сценкам скромного буржуазного життя. От мати наслухає до молитви доночки, от господиня записує витрати, а от хлопчик буде хатку з карт. Трохи пізніше Грэз (1725—1805) показує нам патріархальне сільське життя: батька, що передає зятеві доччин посаг («Заручини на селі»), дітей, що ходять за хворими батьками, матір, що годує дитину.

Реалізмові та демократизації сюжетів в образотворчому мистецтві відповідає розвиток матеріалістичних ідей у філософії. XVIII вік не тільки сміявся, не тільки удавав, що плаче, але й багато мислив та розумував. Елементи Вольтерової філософії проступають уже в другій половині XVII в. в аристократичному скептицизмі одвідувачів високих салонів

Ніон Ланкло, т-те Мазарж і ін. Тут іще не ведуть одвертої атаки на церкву та релігію, але багато в чому сумніваються і охоче міняють аскетичну християнську мораль та католицьку побожність на Елікурову науку, що закликає втішатися реальними, земними, нехай і скроминущими, розкошами. Характеристична з цього погляду фраза одного з найвидатніших «вольнодумів» XVII в., Сент-Евремона (Saint Evremond): «вісім день життя варті більше, як вісім віків посмертної слави». Але те, що мало характер легкої балаканини в одвідувачів салонів, стає повним ваги філософічним твердженням у працях двох Вольтерових попередників — П'єра Бейля (1647—1706) та Бернара Фонтенеля (1657—1757). Це-ж П'єр Бейль перший б'є по марновірству та забобонах у своїх «Мислях про комету» (1682), вказуючи на можливість відділення моралі від науки. Але особливу роль в справі руйнування підвалин католицтва і віри взагалі відограв «Історичний та критичний словник» Бейля. Це по суті збірник уваг та заміток про помилки другого словника—Морері, але вони займають більше місця, як весь основний текст. З Бейля палкий прихильник толерантності, і для нього безсумнівно, що остання не мириться з самим духом релігії. Але він не важиться ще зробити остаточного вибору. Бейль навчає любити світ, життя, бо-ж немає таких абсолютних правд, за-для яких варт було-б убивати одно одного. Але з усією своєю гуманістю, Бейль далекий (як почасти і Вольтер) од віри в прогрес людського духу, від радісної віри в його міць. За образним висловом Лансона, з важкого, трудно перетравлюваного тіста, що постачав Бейль для потреб віку, «наробили, як на той час висловлювались, гарячих берлінських пиріжків:

з його величезних та незручних фоліянтів понакраювали маленьких книжечок, легких та забавних, що всім припадали до вподоби».

Ще далі в справі руйнування релігійного марновірства зайшов Фонтенель, своєю «Історією оракулів» (1687) прокидаючи стежку Вольтерові. Тема, на перший погляд, досить безпечна—відсутність «божественності» у формулах та вироках давніх оракулів, але вона дає привід Фонтенелеві розвинути неbezпечну для церкви думку про те, що всі дива та чуда завжди зумовлені неуцтвом і що те неуцтво власне й використовували жерці всіх часів. Там, де виникає наука та філософія,—дивне зникає. Зрозуміло, чому єзуїти обурювалися безбожним напрямком цієї книжки Фонтенеля, хоч вона торкалася тільки античного паганства. Тонкий нюх єзуїтів відчув пекельний, сірчаний душок прийдучого вольтеріанства і вдарив на сполох. У другій праці, надзвичайно свого часу популярній,—«Розмови про численність світів» (*Les Entretiens sur la pluralité de mondes*, 1686) Фонтенель в приступній і художній формі знайомить своїх читачів з системою Коперника, і цією картиною неосяжності всесвіту, цією незліченністю світів руйнує уявлення про людину, як центр всесвіту. Що важать, справді, людські пристрасті та хвилювання, коли їх спостерігати з Юпітера або Сіріуса? Наш земний мурашник—тож тільки атом безмежного всесвіту. «Чи не тут»,— запитує один з найновіших дослідників Вольтера, Г. Асколі,—«принципова засада Вольтерової філософії, найпевніша підвалина розумової толерантності?»¹. Дарма, що по-

¹ S. Ascoli.—Le dix-huitième siècle. Histoire de la littérature française. Libr. Larousse. T. II. P. 1924.

тім автор «Мікромегаса» посміювався з старомодної вишуканості Фонтенелевої.

До важливіших чинників, що сприяли гартуванню філософічної думки Вольтера, слід заличити й вплив таких англійських учених, як Джон Локк та Н'ютон. Не хто інший, як саме Локк дав до рук Вольтерові потужну зброю на боротьбу з церковними догмами та туманними побудованнями Декарта про прирожденні людині ідеї, набудованнями, що лише зміцнили богословську позицію. Дж. Локк перший виставив дуже просту тезу (до найрізучіших висновків згодом доведену в писаннях Гольбаха, Дидро та інших філософів-матеріалістів другої половини XVIII в.), а саме: що все наше пізнання має єдине джерело—наші відчування, наш почуттєвий досвід. Лише на підставі цього досвіду, засобами аналітичної та синтетичної діяльності розуму, утворюються загальні уявлення та розуміння. Ми побачимо, що в «Мікромегасі» (1752) Вольтер виходитиме з ідей Локка, розв'язуючи питання про свободу людської волі; розвиватиме і тут і в інших творах різні думки Локкової «Спроби про людський розум». Правда, в питанні про існування прирожденних ідей він зробив певні корективи до науки Локка, зважившись, за його висловом (у листі до Фридриха, 1737 р.), «повстали проти думок великої людини, або, вірніше, провадити їх далі», а в поезії 1751 р. «Про природний закон» (*Sous la loi naturelle*), говорячи про ідею права і справедливості, що утворюється в життєвому процесі,—ідею остильки категоричну, немовби вона вроджена,—він спиратиметься на Н'ютону: «Полишаючи тут Локка, я говорю з великим Н'ютоном».

Результатом захоплення Вольтерового великим англійським ученим була популяризація Н'ютонового

учення—«Філософія Ньютона», видана р. 1738. От головніші чинники, що зумовили філософічний розвиток Вольтера. Ідеї французьких матеріалістів другої половини XVIII в. були вже загостренням і дальшим розвиненням ідей самого Вольтера та Локковського сенсуалізму; впливу безпосередньо на «фернейського мудреця» вони вже не робили, викликаючи гостру критику (Гольбах, напр.). Інтелігенція XVIII в., обслуговуючи інтереси що-раз міцнішої буржуазії, в її боротьбі з феодальним ладом, утворює «просвітну» філософію. Психологічно її ідеологічно вона ще часто-густо межує з старим, з тим, що вже минає; вона стоїть на роздоріжжі, зустрічаючись у своєму житті й діяльності з поважними протиріччями, і з цього погляду вельми характерна постать Вольтера; в цьому от і лежать причини тої відсутності системи, що так часто клали на карб Вольтерові. Системи і не могло бути. Було близькуче, було сліпучозухвале руйнування традиційних ідеалістичних систем. Провадилося переоцінення вартостей. Полум'яні думки, наукові трактати і лірика, трагедії і памфлети, повість, поема — все це було страшним, небезпечним вибуховим матеріалом. Безщадна іронія Вольтерова не милує сучасного йому невігластва, тупости, фанатизму, жорстокости, але в цьому «тимчасовому» є досить елементів «вічного», властивого і нашій добі. І коли ми, наприклад, спостерігаємо цивілізаційну діяльність освіченої Європи по її колоніях, коли ми, напр., читаемо про гарячкову конкуренцію в справі приготувань до найжорстокішого взаємознищування,—для нас стає ясно, що старий Вольтер умів глибоко бачити, і не одна сторінка з його «Кандіда» або «Простака» видається тепер гротескою ілюстрацією до нинішньої дійсності.

II. ЖИТТЯ.

Життєва путь Вольтера не зовсім звичайна. Син нотаря Аруе, навпослі урядовця Рахункової Палати, він до 17 років учиться в коледжі Людовика Великого в єзуїтів. Тут, безперечно, як згодом Стендалівський Сорель в «Червоному і Чорному» (*Rouge et Noir*) Вольтер зрозумів усі позалаштункові таємниці католицтва і так само, як Сорель, побажав вийти на простір життя, спробувати свої сили. Єзуїти являють приклад того, як за доломогою розуму, дипломатії та моральної гнучкості можна пройти у ті «вищі сфери», де багатство, слава, цвіт науки та мистецтва. І Вольтер не тратить часу. Іще в колегії він сходиться з синами двірської аристократії, а через свого хрещеного батька, абата де-Шатонеф, він з'являється в великопанських салонах, де аристократичні вольнодуми та витончені циніки скоро належну ціну складають його гострому розумові та його надзвичайному дотепові. Цей дотеп не щадить деяких сильних світу цього. Вольтер починає показувати пазурі; він непокоїть уряд, і р. 1716, в травні місяці, його заарештовують. Однадцять місяців перебування в Бастилії практично знайомлять його з основами політичного ладу Франції, і хоча Вольтер наважди лишиться прихильником «просвітної монархії», але засоби і шляхи управління монархії реальної знайдуть в ньому непримиреного сатирика в таких повістях, як «Простак» (*L'Ingénu*) або «Кандід». В Бастилії Вольтер написав свою першу трагедію «Едип» (1718), де розвиває Мармонтелівську тему — жерці утворюють свою владу, користуючись темнотою мас. Опісля ця думка дяже в основу трагедії «Магомет» (1741). В добу з р. 1718 по 1724 Воль-

тер завойовує собі певне місце в літературному світі. З цього автор великої героїчної поеми «La Ligue ou Henri Grand» («Ліга або Генріх Великий»), що в переробленому вигляді вийшла в Лондоні р. 1728 під назвою «Генріада». Як пізніше, в 50-х рр. XIX століття В. Гюго шукає гостинності в Англії, тікаючи від Люї-Наполеона, так і Вольтер р. 1726, примушений покинути Францію на цілих три роки, не вважаючи на ту «ласку», якою ущасливив його регент, герцог Орлеанський, вдячний за присвяту йому «Ліги». Причина — відомий конфлікт Вольтера з герцогом де-Роган, що розправився з славетним письменником так само, як трохи пізніше російський вельможа Волинський з Тред'яковським. Обидва письменники, на своє нещастя, були «разночинці», «буржуа», а тому ні Волинський, ні де-Роган нічого ганебного не бачили в тому кулачному розв'язанні справи, до якого і вдалися. Але Вольтер спробував протестувати. Вольтер насмілився покликати де-Рогана до поєдинку, і це було, розуміється, зухвалством. Для того, щоб нагадати поетові про його соціальне походження, — відомого автора національної поеми сажають у знану вже йому Бастилію, а потім висилають на три роки до Англії (1726—1729). З цього моменту він і приймає прізвище Вольтера.

Перебування в Англії мало для Вольтера величезне значення. Саме тут оформлюються його громадсько-політичні та філософічні погляди, тут власне виходить Вольтер на свою справжню дорогу. Вольтер творить свої «Філософічні листи» (*Les Lettres philosophiques*), видрукувані тільки 1733 р. в Англії і 1734 — у Франції (тайкома). Ці листи показують, як на той час Вольтер захоплювався всім англійським. У двох листах він, напр., ідеалізує парламентарний

лад Англії, англійську конституцію, яку прославляє навіть у своїй «Генріяді», присвяченій англійській королеві. Низка листів торкається питання релігії. Вольтер посміюється з великого числа сект, з їхнього фанатизму, але питання релігії в Англії не зв'язано з урядовою політикою, як у Франції. Уряд визначається широкою толерантністю в релігійній справі. Тут немає тієї запеклости, як у Франції. Група листів присвячена характеристикам великих англійських філософів — Бекона, основоположника експериментального методу, Локка та Ньютона. В п'яти листах змальовано літературне життя Англії і підкреслено значення в громадському житті Англії її письменників — предмет гірких дум, зауважає Асколі, для безсилої жертви де-Рогана.

Можливо, французька цензура і пропустила б «Листи», але у французькому виданні Вольтер умістив невеличкий додаток до листа про Локка — «Уваги про Паскаля», і ці уваги, що підкопувалися під церковну містику, викликали варварського наказа французького парламенту — спалити еритичну книжку і розшукати її автора. Розуміється, ці уваги були лише слушним виладком, щоби поквитуватися з безбожним і бунтівничим письменником. Вольтерові пощастило втекти до Лотарингії, а через деякий час він, за згодою уряду, оселяється в замку Сірей, що належав розумній і вченій жінці — дю-Шатле (*du Chastellet*). Дю-Шатле — одна з «емансипованих» жінок того часу, попередниця Жорж Занд. Вона знається на давніх літературах, на геометрії, студіює Лейбніца та Ньютона, робить наукові спроби у своїй лабораторії, — і в той самий час живе товариським, салоновим життям, в гурті поклонників, досить нестала в своїх прив'язаннях та симпатіях. Перебування в Сірей було

періодом інтенсивної літературної та наукової роботи Вольтера. Протягом десяти літ утворені трагедії «Альзіра», «Магомет», «Меропа», «Discours sur l'homme» («Міркування про людину»), «Елементи філософії Ньютона», славнозвісна «La Pucelle» («Орлеанська дівчина»). Працює Вольтер і над великим історичним твором—«Вік Людовика XIV-го» («Siècle de Louis XIV»). Прекрасна Емілія не лише вміє надихати Вольтера, але, посідаючи практичний розум і орієнтуючися в настроях «сфер», вона, за висловом однієї з сучасниць Вольтера, що частенько бувала в Сіреї—пані Графінї, «урятувє його від багатьох дурощів», цензурує його твори, не дає йому спускатися до полеміки з дрібними ворогами, яких було у Вольтера чимало. Хоч-би які були моральні властивості Вольтерової подруги, — але можна сказати: небагато великих людей XVIII—XIX в. мали таких чутливих і рівних розумовими здібностями сопутниць. Р. 1749 дю-Шатле померла, і п'ятдесятлітній Вольтер лишається самотним. Переїхавши до Парижу, він доручає господарство своїй небозі, п. Дені. Вольтер уже досить багатий. Він доволі щасливо провадить свої фінансові справи, він удачно вкладає свій капітал в комерційні підприємства, і юнацька його мрія про славу й багатство, вочевидячки, великою мірою здійснилась. В його палаці збирається виборне, аристократичне товариство, але Вольтер не забуває днів своєї молодості, і щедро допомагає тим, хто ще пробивається вперед, хто лише випробовує свої сили на тернистому літературному полі. Та Вольтер уже не юнак. Показний блиск його засліпiti не може; сухозлотиця салонового дотепу, аристократичні інтриги та групування—усе це втомлює Вольтера, що звик до спокійного життя в Сіреї, де всі життєві

неприємності прикрашала справжня любов до прекрасної Емілії. Скептик і цинік, безжалісний у критиках, мало не сам диявол в уявленні віруючих,—Вольтер самотний: йому потрібна освічена і широка приязнь, не лише рідний розум, але і рідне серце. Разом з тим громадська атмосфера в Парижі стає все важчою і важкою. Вороги Вольтерові намагаються призвити його, як письменника, утворюючи штучний успіх середньої вартості п'есам Кребільйоновим. Але поруч Вольтера уже немає тактовної Емілії, і він ув'язується в ганебне для нього суперництво з Кребільйоном.

І в цей час його погляд звертається до «приятеля» його молодості, до прусського короля Фридриха Великого. Вольтер і Фридрих Великий—цей трагікомічний епізод надзвичайно характерний для XVIII в., для доби, коли філософія пробує вступити в спілку з деспотизмом. Знайомство Вольтера з Фридрихом почалося ще р. 1736, коли майбутній король Пруссії був у неласці в батька і волів займатися замісцем военщиною поезією, філософією... та грою на флейті. Молодий принц виявив себе палким прихильником Вольтера, і межи ними зав'язується жваве листування. Вольтер цінить у Фридрихові великий і тонкий розум і покладає на нього, як на майбутнього короля, великі надії. 1740 р. Фридрих сідає на батьковому троні. Але, заглиблений у нові труди та турботи, він проте не спускає з ока Вольтера. Честолюбний, він мріє про славу «короля-сонця» Людовика XIV; він не раз намагається спокусити Вольтера переїхати до Берліну. По смерті Емілії дю-Шатле Вольтер зважується покинути Париж. 10 липня 1750 р. він уже в резиденції Фридриха—в Потсдамі; і якось чудно читати його наївні, захоплені рядки:

відразу стає ясно, що в «демонічному дідові» було багато дитячої довірливості та експансивності: «Сто п'ятдесят тисяч переможних солдат і ні одного прокурора, опера, комедія, філософія, поезія, герой-філософ і поет, велич і ввічливість, grenadiри і музи, сурми і скрипки, платонівські вечори, суспільство і воля! Хто-б цьому повірив?»... Вольтер повідомляє свою небогу, що він дістав двадцять тисяч ліврів на рік утримання, помешкання в королівському палаці, титул камергера і орден. Але ця не зовсім звичайна ідилія, як і треба було сподіватися, тягнеться недовго; дуже скоро до неї вривається найзвичайніша проза. Вольтер розпочинає якісь грошові операції, вступивши в згоду з банкіром Гіршем, порушуючи при тому королівський наказ про заборону спекулювати на саксонських грошових паперах. Справа доходить до суду, і хоча Вольтера вилучено, але процес кидає на нього неприємну королеві тінь. Стосунки межи Вольтером і королем загострюються ще більше, коли Вольтер друкує злісний памфлет на президента Берлінської академії Мопертюї. Не вважаючи на королівську заборону передруковувати його, памфлет з'являється в новому виданні (в Голяндії), і з наказу короля палиється на площах Берліну. Отже, король-філософ виказує себе не толерантнішим від французького парламенту. Захват травневого листа поступається місцем депресії в грудневому листі до небоги. Вольтер, «сидячи коло груби, з важкою головою і смутним серцем, запитується сам у себе: «для чого, власне, сиджу я в цьому палаці?» Більше ніж коли він «потребує розради». Але тепер він дізнався, що ту розраду «дають не королі, а література». Вольтер наважується розлучитися з королем, що недвозначно був висловився про нього: «вича-

влену помаранчу викидають». Та виїхати з краю «короля-філософа», виявляється, далеко тяжче, як заїхати до нього. У Франкфурті на Майні Вольтера заарештовано. Наказано відібрati від його камергерський ключ, орден, його листування та папери і серед останніх розшукати, що компромітує короля, том його поезій. По довгому ряді неприємних і безглазих пригод, Вольтерові щастить наречті дістатися до Ельзасу, а потім знайти собі пристановище у Швайцарії. Він купує поблизу Женеви, в Фернені, дім і називає його «Відрада» (*Les Délices*), а другий—у Монріоні, недалеко від Лозанни, бо ж філософам потрібні захищтки, щоб «сховатися від собак, які женуть за ними».

Правда, рішучості Вольтерові не вистачає, і опісля він поновляє листування з Фридрихом, але доба його мандрів по чужих палацах та замках закінчується. З 1755 року, протягом двадцятьох літ, він живе у Фернені. Він любить називати себе «старим Швайцарцем» (*le vieux Suisse*), «старим Фернейським пустельником» (*le vieil Erémite de Ferney*), але цей «старий пустельник» живе у Фернені, як справжній магнат. З нього прекрасний господар: він будує текстильні фабрики, майстерні годинників, і занедбане містечко швидко розростається, і для всього цивілізованого світу Ферней робиться місцем паломництва. Вольтер сам фізично вже древній і кволий, але думка в його гостра, як була, коли ще не гостріша; його сарказм та іронія вражают яскравістю і міццю, і цей останній період в житті і творчості Вольтеровій дивує нас кількістю довершених творів. За цей час з'являються друком: *«La Pucelle»* (1755), поема про Лісабонський землетрус (1756), трагедія *«Танкред»* (1760), *«Нарис про звичай»* (1756), промови «про при-

родиу релігію» (1756), філософічний роман «Кандід» (1759), роман «Простак» (*L'Ingénu*, 1767), повість «Людина на сорок екю» (1768), ціла низка невеликих популярно-філософських трактатів — «Філософський словник, або розум в альфаветній послідовності» (1764), «Євангелія Розуму» (1764), дев'ять томиків «Питаннів з Енциклопедії» (1770), «Історія Женні» (*l'Histoire de Jenni*, 1775) та інші.

У фернейську добу Вольтер, сімдесятлітній дідусь, з юнацьким запалом виступає проти фанатизму та беззаконства не лише як філософ, але й як оборонець реальних, поодиноких «покривджених та зневажених». Він добивається перегляду справи Жана Каласа, протестанта, старої вже людини, обвинуваченої в убивстві власного сина й осудженого на колесування. Фанатики католицтва розпустили чутку, ніби старий тому вбив сина, що останній мав намір перейти в католицтво. Королівський суд, не вважаючи на очевидність самогубства Каласового сина, виніс старому смертельний вирок. Присуд виконано, а сестру і брата Каласа посаджено до монастиря. Вольтер написав тоді свій відомий трактат про толерантність і переконав одного славетного адвоката взяти на себе оборону справи. Фернейський «пустельник» звертається до всього цивілізованого світу, і уряд примушений переглянути справу Каласову. Каласа визнано невинним, а його родині призначено велику пенсію. Трьохлітня боротьба з «законом» скінчилася перемогою. Вольтерові вдається виграти і низку інших аналогічних справ, де католицький фанатизм та «закон» допевнялися смертної кари ще кільком неповинним людям (справа Сірвена, кальвініста, обвинуваченого в убивстві дочки, справа де-ла-Барра, обвинувченого в блузнірстві). Життя кількох людей було

урятоване, а виграні справи були аж надто красномовним коментарем до Вольтерових писаннів.

У своїм приватнім житті Вольтер не вільний проте був од «угодовства», од компромісів із своїми перееконаннями за-для життєвих вигод. Відкидаючи церковність, офіціяльну релігію, він буде у Ферненії церкву й урочисто святкує в ній Великден. І це зрозуміло, коли пригадаємо, що на питання Бейля, чи могла-б існувати держава атеїстів, Вольтер відповідав, що коли-б Бейлеві довелося правити лише п'ятьма-шістьма сотками селян, він мусів-би проповідувати учення про карающего бога. Поміж ліберальною філософією Вольтера та його життям було чимало протиріч, але Вольтер і не крився з своїм роздвоєнням.

Р. 1778, по смерті Людовика XV-го, Вольтер приїхав до Парижу. З надзвичайною пошаною й урочисто зустрів Париж 84-літнього великого письменника. При одвідинах Академії всі академіки вийшли йому назустріч, а як іхав Вольтер до театру, всі вулиці, дахи і балкони були виповнені глядачами, що вітали письменника. В театрі він був присутнім при увінчанні власного бюсту лавровим вінком. Це шанування відбувалося 16 березня, а вночі проти 31 травня (1778 р.) Вольтера не стало. Три місяці нервового напруження та неприпинюваної літературної роботи—і кволій організм письменника не витримав.

Під час Великої Революції останки Вольтера було перенесено до Пантеону. На його пам'ятнику було вирізьблено напис: «Поет, історик, філософ, він підніс розум людський і навчив його бути вільним. Він оборонив Каласа, Сірвена, де-ла-Барра та Монбалльї, переміг атеїстів та фантастіків; він закликав до толе-

рантності, він проголосив права людини в боротьбі з рабством та феодалізмом».

Вольтер не дожив до Революції,—але він її передбачав. Ще 1764 р. він писав, що все, що відбувається, «розкидає зерна Революції, яка наступить неминуче... Щасливий, хто молодий. Він переживе ще багато прекрасного». Одним із цих зерен прийдучої Революції були твори Вольтера, його полум'яне слово.

ІІІ. ФІЛОСОФСЬКІ МОТИВИ В ТВОРЧОСТІ ВОЛЬТЕРА.

Вольтер не створив якоїсь єдиної філософської системи. Філософія була для його не метою, а засобом. Засобом боротьби з усіким фізичним чи то духовним насильством, з поневоленням думки, з утвореними протягом віків упередженнями та авторитетами. Ми бачили, як у просвіченій Франції, у просвіченому XVIII в. панування єзуїтів та церковна політика відроджують найгірші сторінки кривавої історії середньовіччя, і найзапеклішими ворогами Вольтера були Тартюфи у чорній сутані, що сіють зерно фанатизму й іменем бога милосердного і правого благословляють смертну кару та масові вбивства, іменовані в ій на ми.

Звідси випливає і широке та размаїте розроблення теми «бог, світ і людина» в різних писаннях Вольтерових. Подібно до Фонтенеля, він знає, яким впливом користаються в темних народніх масах «оракули», і всі зусилля його думки спрямовані на критику християнської доктрини, церковної теології. Що правда, в цій критиці він не звертався до важкого апарату богословських дослідів; він користувався

своїм звичайним методом—виявленням усього безглазого, всього суперечливого здоровому розуму і науці. Це й дало привід одному з кращих знавців Вольтера, Лансонові, говорити про «нужденну вузькість його релігійної критики», про те, що він «не зумів уявити собі ні суті християнства, ні його розрадної та цивілізаційної ролі».

Можливо, критика Вольтерова і справді була «вузька», але саме тому, що він не лише уявляв, але, на прикладі поколесованого Каласа, надто виразно бачив «розрадну та цивілізаційну» роль релігії, а привиди таких Каласів, «втішених» на огнищах еспланської інквізиції чи то в кривавих подіях Бартоломеевої ночі,—волали до нього із тьми історії, розуміння якої, на думку Лансона, не було у Вольтера.

Але від питань про бога та релігію не можна було відділити і таких питань, як сенс людського життя, добро і зло в ній, свободна і несвобідна воля. Не один раз вертався до них Вольтер на протязі всього свого життя, а в таких філософічних повістях, як «Мікромегас» або «Кандід» ідеї Вольтера втілюються в яскравих, художньо-гротескних образах, прототипах Франсової «Історії пінгвінів».

На протязі своєї многолітньої літературної діяльності Вольтер міняв свої погляди на ті чи інші проблеми, але основна його позиція досить стала—це деїзм, тоб-то, признання якоїсь вищої, розумної сили, як першоджерела всього існуючого. До цього твердження Вольтер приходить через цілий ряд логічних побудовань. Не маючи даних пізнішої наукової біології, і не зважившись літи за такими матеріалістами другої половини XVIII в., як Гольбах, Вольтер не міг стати послідовним атеїстом. Звідси і повстають ті протиріччя, ті суперечності та «прокляті питання», що

їх не завжди Вольтерові щастить розв'язати з достатньою глибиною та виразністю.

Усі люди «народжуються на світ з носом і п'ятьма пальцями, але ніхто не народжується з пізнанням бoga»,—говорить він у своєму «Трактаті про метафізiku», але разом з тим всесвіт, на його думку, не міг повстати з нічого. Коли ми повні свідомості та розуму, то «повинно бути і вічне розумне ество». Про найвищу творчу силу, про божество говорить і «суверний лад та доцільність свіtotвору». Коли в наявності «прекрасна машина», то ми, гадає Вольтер, повинні зробити висновок і «про розумного, великим мистецтвом обдарованого її творця». Ми побачимо проте, що в «Кандіді» ця доцільність підпадає досить поважним сумнівам. Як і всі інші дійсти, Вольтер мусів зупинитися над питанням про походження зла на світі. Як з'ясувати, виходячи з признання якоїсь вищої сили, митця-будівничого таку силу в його творі зла, насильства, неправди? До 1755 року, під впливом Ляйбніца, Вольтер мав нахил до надмірного оптимізму, і в «Думках про Паскаля» висловився: «знати, що земля, люди, звірі—такі, які і повинні бути, згідно з призначеним порядком, то є ознака мудреця». Але р. 1755 цей оптимізм похитнувся. Жахливий землетрус у Лісабоні (про нього мовиться в «Кандіді»), що забрав тисячі жертв, змусив Вольтера до поклику: «Яка жорстока природа!... Яка сумна гра випадку—гра людського існування! Чи не повинно було-б це навчити людину—не переслідувати людини. В той час, коли один лаштується спалити другого, земля поглинає обох». (Лист, 24 листопада 1755). Ясно: жорстока природа не в'яжеться з теоретичним і абсолютним оптимізмом. Не можна бути стільки наївною і світу цього далекою людиною, щоби

не помічати, як Кандід, безлічи зла в нас і довкола нас, але з другого боку, якось страшно і зруйнувати ідею божественної сили. В «Поемі про Лісабонський землетрус» Вольтер, подібно до Івана Карамазова в Достоєвського, сумнівається що-до «світової гармонії». Коли бог вільний, справедливий і чує людські благання, то «чого ми страждаємо під пануванням цього справедливого володаря?» Який злочин вчинили діти, що загинули під час землетрусу?—аргументуватиме Іван Карамазов, повстаючи проти уччення про світovу гармонію. Коли вона неможлива без людських сліз і крові, то він воліє повернути богові свій квиток на право вступу до світової гармонії. Вольтер ще не може на те зважитись. Він намагається з'ясувати зло, як наслідок нашої зіпсованості, як вияв злої волі, але воля людська—чи свободна-ж вона? Як було вже зауважено, Вольтер відкидає науку Декартову про вроджені ідеї. Наша душа є лише сукупність тих уявлень та розумінь, що утворюються на ґрунті нашого досвіду, тобто наших відчувань. У своїм теоретичному погляді на душу Вольтер наближається до матеріалізму своїх молодших сучасників. Він виходить з думок Локка, підкреслюючи свою близькість до нього в фантастично-сатиричному романі «Мікромегас». Мікромегас—то велетень, родом з Сіріуса, що з другим таким, як сам, велетнем з планети Сатурна мандрує небесними тілами. Вони досягають землі. За допомогою мікроскопа вони помічають на півночі корабель з ученими мандрівниками. Мікромегас, взявши корабель в руку, зав'язує розмову з ученими, що вражают його своїм знанням неба. Але що знають вони про власну душу? Всі вони по-різному відповідають на те запитання. Один дотримується Аристотеля, другий—Декарта, третій—Лейбніца і т. д. По-

слідовник Декарта говорить, що душа, то є «чистий дух, що дістав усі свої метафізичні ідеї в матерній утробі», але вийшовши у світ «повинен іти до школи і там з початків учити все те, що раніше так достатньо було йому відоме». Відповідь велетня повна злой іронії: «Але це-ж зайва праця, коли твоя душа, така мудра в матерній утробі, стає такою темною, коли обростає бородою». Адепт Локка зауважає, що він вірить в існування супер-духовних істот, але що особисто він мислить лише на основі своїх почувань. Він гадає, що божество, коли воно існує, могло і матерію зробити мислячою. Мікромегас уважає цю відповідь за наймудрішу.

Але коли не існують природжені ідеї, коли людина з природи не посідає ні ідеї бога, ні ідеї повинності, ні ідеї добра і зла, то в чому-ж тоді, запитаємо, виявляється свободна воля, якою мірою відповідає людина за свої вчинки, що стримує людину в її вчинках, що саме робить ті вчинки громадсько-необхідними, доцільними? Усі ці ідеї, що регулюють життя, утворюються у людини, а не народжуються з нею разом. «Ми не народжуємося з умінням ходити», говорить Вольтер, «але кожний, хто народився з двома ногами, набуває згодом і вміння ходити». Так і розуміння права, добра і зла доспівають у певному віці і властиві вони всьому людству на всіх ступенях культурного розвитку.

Наша воля залежить від нашої свідомості, від наших ідей. Наша свобода волі—це наші свободні вчинки. Людина вільна, коли може зробити, що хоче,—«моя свобода полягає в тому, що я можу йти, коли я хочу йти»..., «в тому, що я не роблю ніякого лихого вчинку, коли знаю, що він лихий» (*«Philosophie ignorant»*). Таким способом Вольтер покладає

межі свободі волі, а в своїй науці про душу стає на роздоріжжі між ідеалізмом та матеріалізмом. У листі до Фридриха Великого він признається в «повному незнанні». Чи душа є дух або матерія, чи повстae вона з нічого, чи живе в вічності—усе це, на думку Вольтера, «питання одного сліпого другому про те, що таке світло». З легкою іронією Вольтер зауважає: «я намагався вгадати, чи не через ті самі сили, що орудують моїм травленням і рухом, дістаю я свою думку? Я ніколи не міг зрозуміти, як і чому думки утікають, коли голод виснажує мое тіло, і яким способом вони повертаються, коли я наймся» (*«Philosophe ignorant»*). Вольтер, намагаючись оборонити дуалізм—тіло і дух, приходить до сучасного нам визнання єдності психо-фізіологічного процесу.

У сфері своїх політичних переконань Вольтер не заходив так далеко, як у сфері філософії. Його соціальне становище зумовило його ненависть до феодалізму. Він бачить його розклад, він у захваті від економічного розвитку Голяндії та Англії; він приглядається до участі в державнім житті Англії буржуазії та до співробітництва з нею інтелігенції,—і ідеалом державного ладу для нього є знов таки Англія. То є лад, де «король має всю владу чинити добро і де у нього, проте, зв'язано руки, щоб не чинити злого, де пани стають панами без насильства і кріпаків» (*«Англійські листи»*). Вольтер мислить рівність, як рівність усіх перед законом, але проблему рівності соціальної він ставить тільки теоретично, і класовий поділ лишається непорушний. Вольтер глузує з аристократичних претенсій. В *«божественне право лицарства* він повірить лише тоді, коли побачить, що «селяни з'являються на світ з сідлами на спинах, а лицарство з шпорами на п'ятах». Всі люди

рівні з природи, але «на сцені цього світу вони виконують різні ролі». Вольтер, звичайно, не гадає про радикальну зміну ролів. Як представник буржуазії, він сміливо і нещадно атакує деспотизм, феодальне дворянство, але не забуваймо, що Вольтер цінить та-кий устрій, коли і не пан з походження може стати паном. Він сам такий «міщанин у дворянстві», він землевласник і з усією своєю гуманістю до селян, до «народу» (*«le peuple»*), — він все-таки «пан». Марно ми стали-б шукати у Вольтера будь-яких революційних ідей що-до народу, і мусимо признатися, у своїх листах Вольтер неприємно вражає нас розходженням своєї теорії і «практики». Вражає вузькість та загостреність його міркуваннів про «народ». В листі 1766-го року (до Дамілавіля) він висловлюється, що «чорні», маючи для життя лише руки, «ніколи не спроможеться чогось навчитися». Вольтерові відається навіть конечністю, щоби на світі існували неуки, при цьому він робить надзвичайно характеристичне застереження: «коли-б вам довелося обробляти землю, як мені, ви, певне-б, погодилися зо мною». Відома також і друга фраза Вольтерова, хоч, може, випадкова: «народ не має смаку і витонченості; це бики, і потрібують вони ярма, погонича і паші».

З елементами філософічних та громадсько-політичних ідей Вольтера ми зустрічаємося по всіх його суто-літературних творах — поемах, трагедіях, ліриці, але з усієї цієї літературної спадщини витримали пробу цілого століття тільки філософічно-сатиричні його повісті, зосібна одна з найкращих його повістей *«Кандід»*. Треба зауважити, що за наших часів ця літературна форма знову відроджується, відроджуються часом і Вольтерівські композиційні способи. Пригадаймо, напр., такі твори, як *«Острів пінг-*

вінів» та «Повстання янголів» Ан. Франса, «Донагоо-Тонка» Жюля Ромена, «Хуліо Хуреніто» І. Еренбурга, «Наполеон з передмістя» Честертона.

В повістях Вольтерових найхимерніше сплітається побут і історія, сучасність і мітологія всіх племен та народів, фантастика і реальність, а поєднання трагічного і комічного в «Простакові» близьке до того розуміння гротеску, з яким в 20-ті р.р. XIX століття ми зустрінемось у французьких романтиків, перш за все у В. Гюго.

Безпосередні попередники Вольтера, як автора романів та повістей, де фантастика та гумор, перетворюючись часом на зло сатири, становлять один із засобів розвитку тої чи іншої філософічної або соціально-політичної ідеї—то Свіфт з його «Гуліверовою мандрівкою», Рабле з його «Гаргантюа».

Та надаремно шукали-б ми у Вольтерових повістях яскравих образів побутових, складних ситуацій психологічних. Його образи схематичні, часто-густо вони лише алегорії, немов-би персонажі середньовічних містерій. Вони персоніфікують той чи інший елемент якоїсь філософічної чи то етичної проблеми, що її намагається Вольтер розв'язати, а сполучаються ці елементи так, як того вимагає не життя, а погляд автора на те життя, авторове завдання. Вольтер часто ставить своїх героїв у неможливі, з погляду природнього зв'язку, ситуації, нагромаджує їх як у «Кандіді», але з усім тим, ці Вольтерові персонажі далеко не справляють враження чогось мертвотного. Це не тільки альгебра образів, це справжні образи, і хоча Вольтер навіть не описує зовнішності свого Кандіда, принотовуючи тільки, що «вся душа світилася йому на обличчі»,—ми уявляємо собі цього юнака з «найприємнішою вдачею», як уявляємо собі і

його керовника, мудрого Панглоса. Животворить ці філософічні схеми невичерпний дотеп Вольтерів, його зміння виявляти основне у вдачі своїх героїв не тільки методом втягання їх в діялоги та монологи, але і передачею їх мовного стилю, за допомогою засобів пародизації.

«Кандід, або оптимізм»—так називає свій роман Вольтер і ставить перед читачем проблему сенсу життя і мудrosti верховного єства, проблему, до якої (як бачили) він не раз повертається у своїх філософічних статтях та трактатах. Чи дійсно ж усе утворено «доцільно» і «для найкращої мети», як те твердить оптиміст Панглос. Перевіряючи це твердження, Вольтер провадить своїх героїв, Кандіда та Панглоса, через ряд найтяжчих спроб, ставить їх вічна-віч з найрозмаїтішими виявленнями несправедливості та жорстокості. Феодальні «привілеї», фанатизм, війна, інквізиція, стихійні нещасти—чи свідчить же це про мудру доцільність буття? Справа не в тому, розуміється, що такий наплив горя та біди мало ймовірний, як мало ймовірний і той зв'язок межи ними, що ми спостерігаємо в житті Кандіда. Кандід—узагальнення. Він є ідеальний оптиміст, перед яким треба розгорнути все, що може похитнути його віру в «доцільність» буття. Він є стрижень, на який нанизуються події. При тому, загострену несподіваність багатьох ситуацій читач повинен розглядати, як пародійне підкреслення усієї важливості випадку в нашому житті. На цьому саме й засноване многоразове воскресення Панглоса, а в грі Вольтеровій на випадковості не тяжко побачити оголення одного із засобів авантюрного роману.

Тему «Кандіда» Вольтер уже був намітив у повісті «Мемнон, або мудрість людська» («Мемнон ou

la sagesse humaine), де герой, бажаючи осягнути найдовершеннішої мудрости, постановляє перебороти в собі всі пристрасті і ніколи не закохуватися. Але цього не щастить йому дійти, бо ж життя сильніше від усіх теорій. Справжня мудрість, видимо, не в філософічних теоріях, а в тому, що ми звемо «прийняттям» життя з усією повнотою його суперечностей, в тому стойцізмі Марка Аврелія, що, бачучи всю недосконалість світобудови, все-ж закликав любити життя і в межах можливого, поліпшувати його. «Кандід» справляє подвійне враження. З одного боку, як пише Гросман, це «одна з найбільших книжок світової літератури силою свого протесту проти людського страждання»¹, але разом з тим цей протест, цей конфлікт людини з божеством, зведені в кінцевому розділі повісті до досить кислого прийняття світу таким, як він є. Перед нами розгортаються такі сторінки, як війна між болгарами та аварами, аварське селище, спалене «згідно з законами публічного права». Тут «покалічені діди дивилися, як умирали їх порізані жінки, пригортаючи діти до скривавлених грудей; там дівчата з розпоротими животами, задовольнивши природні потреби кількох героїв, видавали останні зідхання; там напівспалені благали їх добити. Мозок було розкидано по землі побіч відтятих рук і ніг».

Вольтер малює страти, жахливі сцени невільницького життя в Америці, але його протест виявляється не в палких філіліках, не в патосі думки та чуття, а в міцній іронії, в здібності епічної розповіди, в фіксуванні нашої уваги не на деталях, а на «ідеальних двигунах», кажучи виразом Лансона, в умінні

¹ Л. Гросман.—Бібліотека Достоєвского, 1919 р.

примусити нас так само гостро сприймати даний матеріял, як і гістеричні тиради героїв Достоєвського. Але фінал «Кандіда», як ми вже бачили, від бунту приходить до спроби примирити наївний оптимізм Панглоса з пессімізмом іншого (контрастна схема) філософа—Мартена. Кінець повісті дає щасливе розв'язання подій. Усі основні персонажі—Панглос, Кандід, його укохана Кунігунда, Мартен—живуть укупі, недалеко від Константинополя. Життя їхнє тече тихо та мирно, але, виявляється, що в цій «гармонії» нема повного заспокоєння. Вони відчувають нудьгу, непорозуміння. Славнозвісний дервіш, до якого вдаються наші шукачі правди, не дає їм потрібної відповіді. На увагу Кандідову про велику перевагу зла на землі, він одказує алегорією: коли султан посилає корабель до Єгипту, то чи дбає він про мишей? «Що ж тоді робити?»—запитується Панглос. «Мовчати», дає лаконічну відповідь дервіш, грюкнувши дверима.

Вертаючись додому, приятелі бачать в холодку на невеличкій фермі дідка. На їх спроби нав'язати якусь злободенну розмову—хоча-би про смертну кару кількох вельмож у Константинополі, старий відповідає, що справи громадські його не цікавлять. Що робиться в Константинополі, його не обходить: «доволі з мене, що я посилаю туди овочі з моого саду, коло якого ходжу». Ця відповідь всьому товариству видається наймудрішою. «Ну-мо працювати, не міркуючи»,—зauważає Мартен: «це єдиний спосіб зробити життя зносним». Треба «плекати свій сад»—цими Кандідовими словами Вольтер кінчить свій роман.

Але, що значить «плекати свій сад?» Чи значить це, що треба відмовитися, як той старий хлібороб, від громадської діяльності, від шукання соціальної правди? Видимо, так. Аджеж тільки «не мір-

куючи» маєш «зносне» життя. Такий висновок вив'язується з логіки тексту, з фраз, але не з усього твору. Це та теорія «малих діл», та ідеалізація комашинової праці, з якою ми не раз зустрінемося в літературі XIX століття. Це та ідеалізація життєвого затишку в психіці натомленої людини, що, як тема, звучить, наприклад, в ліриці М. Рильського. Але дуже наївно було-б звірятися на поета, бо-ж кінець-кінцем він знає й інші гасла: «Благословен молочний дальній шлях, Що рве серця і відкрива походи» («Крізь бурю й сніг»). Підозріле примирення з світовим злом і в Вольтера та його герой, і не двозначна сіра нудьга, що опановує їх. Ще й не зустрівшися з старим садівником, вони працювали в своїм саду, не знаючи лише ваги того заняття. Вольтер не мав іншого виходу. Він не міг зруйнувати теорії деїзму і не міг не бачити усього глупства теоретичного оптимізму. Як багато хто з руїнників старих вартостей, Вольтер був поганний архітектор. І коли філософія Кандідова не захоплює нас, як либо-н не захоплювала і самого Вольтера, то та гострота і сміливість, з якою поставлено «вічні» соціально-філософські проблеми, роблять «Кандіда» близьким сучасності, і не сила зрозуміти такого великого і характеристичного для старої Європи письменника, як Анатоль Франс, не знаючи Вольтера і, зосібна, його «Кандіда».

З проблемою «сенсу життя» ми стикаємося і в інших Вольтерових філософічних повістях: «Задиг», «Простак» (*L'Ingénu*), «Історія подорожи Скармантадо», «Історія одного браміна». Найважливіша з них, либо-н, «Простак»—історія одного гуруна, що попадає в Європу. Цей засіб дає змогу Вольтерові виявити, з погляду здорового розуму, безглуздість та умовність багатьох культурних цінностей, орудуючи мето-

дом «учуднення» іх (Шкловський В. «Теория прозы», стор. 62) і заразом увести читача в позалаштункові сфери уряду, де панують продажність та найгру-
біша сваволя.

Філософічні Вольтерові повісті, особливо «Кандід», становлять ту частину літературної спадщини великого французького письменника, що ввійшла, як важливий елемент, у процес еволюції філософської та сатирично-фантастичної повісти XIX та ХХ в.в. В них найвиразніше і найтриваліше відбилася безсмертна усмішка Вольтера, яку все ще продовжуємо розгадувати.

С. Родзевич.

Січень 1927.

КАНДІД

А Б О

ОПТИМІЗМ

Твір пана доктора Ральфа, переклад
з німецького.

З додатками, знайденими в кешені у
доктора по його смерті в Міндені, року
божого 1759

I.

**ЯК ВИХОВАНО КАНДІДА В ПРЕКРАСНОМУ ЗАМКУ
І ЯК ЙОГО ЗВІДТИ ВИГНАНО.**

Жив у Вестфалії, в замку пана барона Тундер-тен-тронка, один юнак, якого природа обдарувала найлагіднішою вдачею. Вся душа світилася йому на обличчі. Він мав досить тверезу думку і найпростіший розум; тому-то, гадаю, і звали його Кандідом¹. Старі замкові слуги мали підозру, що він син сестри пана барона та одного доброго й чесного шляхтича сусіди, за якого ця панна ніяк не схотіла віддатися, бо він міг довести лише сімдесят одно шляхетне покоління, а решта його генеалогічного дерева загинула від руїнницької сили часу.

Пан барон був один з наймогутніших володарів у Вестфалії: його замок мав двері й вікна. Велика зала була навіть оздоблена шпалерами. Всі собаки його чорного двору в разі потреби становили його мисливські зграї; його конюхи були за доїджачих; сільський панотець правив йому за двірського капелана. Всі вони звали його Монсеньйор і сміялися, коли він розповідав небилиці.

Пані баронеса важила коло 350 фунтів, і через те зажила великої пошани. Вона доглядала чести дому з гідністю, яка ще більше надавала їй ваги. Її донька Кунігунда, сімнадцяти років, була рожева, свіжа, ограйдана і спокуслива. Син барона здавався цілком гідним свого батька. Учитель Панглос² був оракулом дому, і малий Кандід слухав його лекції з повним довір'ям, властивим вікові і вдачі.

Панглос викладав метафізико-теолого-космоло-нігологію³. Він прегарно доводив, що немає чину без причини і що в цьому найкращому з можливих світів замок вельможного пана барона є найкращий із замків, а вельможна пані—найкраща з усіх можливих баронес.

«Доведено», говорив він, «що речі не можуть бути інакшими; а як усе на світі створено для мети, то неодмінно для найкращої. От, уважайте, носи створено для окулярів—і тому ми носимо окуляри. Ноги, очевидячки, призначено для того, щоб їх узувати, і от ми носимо черевики. Каміння існує, щоб його тесати і будувати замки, і от наш ясновельможний пан має найкращий замок; найбільший барон провінції повинен-бо мати і найкращу господу; свині, нарешті, існують для того, щоб їх їсти, і ми таки справді їмо свинину цілий рік. Отже, той, хто каже, що все на світі добре, говорить дурниці; треба казати, що все є найкраще».

Кандід уважно слухав цю науку і безоглядно вірив їй; він-бо й справдіуважав панну Кунігунду на диво прекрасною, хоч ні-

коли не мав сміливості сказати їй про те. Він гадав, що після щастя народитися бароном Тундер-тен-тронком, друга ступінь щастя, то бути панною Кунігундою; третя—бачити її щодня, а четверта—слухати вчителя Панглоса, найбільшого філософа провінції, а значить і всього світу.

Одного разу, Кунігунда, гуляючи біля замку в невеличкому гаю, що здався парком, побачила в кущах доктора Панглоса, що давав лекцію експериментальної фізики покоївці її матери, маленькій брюнетці, дуже гарненькій і дуже тямучій. Панна Кунігунда мала великий нахил до науки; затамувавши віддих, спостерігала вона раз-у-раз поновлювані спроби, що їх свідком стала; вона виразно побачила докторову достатню підставу, наслідки й причини, і відійшла схвильована, замислена, виповнена жадобою знання, гадаючи, що могла-б стати достатньою підставою молодому Кандідові, а він-би міг бути тим самим для неї.

Повернувшись до замку, вона зустріла Кандіда і почервоніла; Кандід почервонів так само. Вона уриваним голосом віддала йому на добридань; Кандід відповів їй, сам не тямлячи що. Назавтра по обіді, коли вставали з-за столу, Кунігунда й Кандід опинились за параваном; Кунігунда впустила хусточку, Кандід підняв її; вона невинно взяла його за руку, юнак невинно поцілував молодій паночці руку—жваво, чуло, з надзвичайною ніжністю. Їх уста зустрілись, очі їм запалали, коліна затремтіли, руки заблудились. Пан ба-

рон Тундер-тен-tronk проходив повз параван, і побачивши таку причину і такий наслідок, вигнав Кандіда із замку важкими штовханами ногою в зад. Кунігунда зомліла, а коли прийшла до свідомості, пані баронеса надавала їй по щоках; і був жах у найкращому і найприємнішому із можливих замків.

II.

ЩО СТАЛОСЯ КАНДІДОВІ СЕРЕД БОЛГАР.

Вигнаний із земного раю, Кандід довго йшов, не знаючи куди, і плакав, то зводячи очі до неба, то раз-у-раз повертаючи їх до найпрекраснішого із замків, де жила найпрекрасніша з молодих баронес. Ліг він, не вчірявши, серед поля між двома борознами; падав великий лапатий сніг. На другий день, задубілий з холоду, він ледве дістався до сусіднього міста, що звалося Вальдберггоф-трапербк-дікдорф, без шеляга грошей, умираючи з голоду і втоми. Він сумно спинився біля дверей якогось шинку. Там його побачили двоє людей, одягнутих у блакитне.

«Товаришу», сказав один, «от гарний юнак, та й зросту хорошого». Вони підійшли до Кандіда і дуже ввічливо запросили його пообідати.

«Панове», відповів ім Кандід з чарівною скромністю, «ви робите мені велику честь, але я не маю чим сплатити свою частку».

«О, добродію», сказав один із блакитних, «кособи вашого зросту і вашого вигляду ні-

коли нічого не платять. Адже ж ваш зрист—
п'ять футів і п'ять цалів?»

«Так, панове, це мій зрист», відповів Кандід, уклоняючись.

«То сідайте, добродію, до столу; ми не тільки заплатимо за вас, але й не дозволимо ніколи, щоб такій людині, як ви, бракувало грошей; люди на те й створені, щоб один одному допомагати».

«Маєте рацио», сказав Кандід, «те саме говорив мені завжди й Панглос; та я й сам добре бачу, що все йде як-найкраще».

Йому запропонували кілька екю; він їх узяв і хотів сплатити свою пайку; але йому не дозволено—і всі сіли до столу.

«Чи щиро ви любите?..»

«О, так!» відповів Кандід, «я щиро люблю панну Кунігунду».

«Ні», сказав один із добродіїв; «ми вас питаемо, чи щиро ви любите болгарського короля?..»⁴

«Ані трохи», відповів він, «таже я ніколи його й не бачив».

«Хіба? Це—наймилостивіший із усіх королів, і нам годиться випити за його здоров'я».

«О, залюбки, панове»; і він випив.

«Цього досить», сказали йому; «віднині ви—опора, підмога, оборонець болгар, болгарський герой. Про щастя своє тепер вам нема чого турбуватись, і слава ваша забезпечена».

Йому зараз-же набили на ноги кайдани і погнали до полку. Там його змусили повертатись праворуч, ліворуч, виймати шомпол,

вставляти шомпол, цілитись, стріляти, маршувати швидким кроком, і дали йому тридцять ударів палицею. Назавтра він робив вправи вже не так кепсько, і дістав тільки двадцять ударів; позавтра йому дано тільки десять, і товариші дивились на нього, мов на диво.

Геть спантеличений, Кандід ніяк не міг дорозумітися, як саме він став героєм.

Одного весняного дня він надумався піти погуляти, та й подався просто, гадаючи, що то є привілей людського роду, як і інших тварин, користуватись ногами з власної уподоби. Не пройшов він і двох льє, як четверо інших героїв, по шість футів на зріст, наздогнали його, зв'язали і кинули до в'язниці. На суді його спитали, що він воліє: пройти тридцять шість раз крізь лави всього полку, чи відразу дістати десяток олив'яних куль у голову. Даремно він говорив, що воля людська свободна і що він не хоче ні того, ні другого,—все одно: треба було вибирати; силою господнього дару, що зветься свободою, він вибрав тридцять шість раз пройти під шомполами, і витримав дві такі проходки. В полку було дві тисячі солдат. Це дало йому чотири тисячі шомполів, що від потилиці до заду оголили йому м'язи і нерви. Коли його лагодилися гонити втретє, Кандід, вкрай знесилений, попрохав, як ласки, розбити йому голову; цієї ласки він допевнився; йому зав'язано очі, поставлено на вколішки.

На той час проїздив мимо болгарський король; він запитався про злочин засудженого,

і як король цей був великий геній, то зрозумів із того, що розказано йому про Кандіда, що це—молодий метафізик, дуже нетямущий у справах цього світу, і подарував йому життя, виявивши при тім милосердя, яке славитимуть всі часописи і всі віки. Бравий хірург вилікував Кандіда за три тижні пом'якшливими засобами, які радить Діоскорід⁵. У нього вже наросло трохи шкури, і він міг ходити, коли болгарський король пішов війною на короля аварського⁶.

III.

ЯК УРЯТУВАВСЯ КАНДІД ВІД БОЛГАР І ЩО ЙОМУ СТАЛОСЯ.

Нічого в світі не було такого прекрасного, такого меткого, такого бліскучого, так упорядкованого, як ці дві армії. Сурми, флейти, гобої, барабани, гармати творили гармонію, якої не чуло саме пекло. На початок гармати поклали щось по шість тисяч душ із кожного боку, потім рушниці звільнили найкращий із світів приблизно від дев'яти до десяти тисяч нікчем, що заражали його поверхню. Багнет був теж за достатню підставу до смерти кількох тисяч людей. Усе разом могло дійти тридцяти тисяч душ. Кандід, що тримтів, як філософ, скільки змоги було ховався під час тієї героїчної різанини.

Нарешті, коли обидва королі почали співати *Te Deum*, кожен у своєму таборі, він визнав за краще податись куди-інде міркувати про причини та наслідки. Він пройшов

купами мертвих та умираючих і дістався спочатку до сусіднього села; воно було сплюндроване; це було аварське село, що болгари спалили згідно з законами публічного права. Тут покалічені діди дивились, як помирили їх порізані жінки, пригортаючи діти до скривавлених грудей; там дівчата з розпоротими животами видавали останні подихи, заспокоївши перед тим природні потреби кількох героїв; там напівспалені благали їх добити. Мозок розкидано було по землі побіч відтятих рук і ніг.

Кандід мерщій подався до іншого села; воно належало болгарам, і аварські герої зробили з ним те саме. Весь час простуючи поміж третячими тілами, або серед руїн, він вийшов, кінець-кінцем, із театру військових дій, несучи в торбині трохи харчу та ні на мить не забуваючи Кунігунди. Коли він дійшов до Голяндії, харчів у нього вже не було, але він чував, що вся людність у цій країні багата й побожна, а тому був певен, що тут йому поведеться добре, як і в замку пана барона перед тим, як його вигнали звідти через прекрасні панни Кунігундині очі.

Він попрохав милостині в кількох поважних осіб, але всі йому відповіли, що коли він і далі так робитиме, то його замкнуть до такого дому, де його виправлять і навчать жити.

Він удався тоді до людини, що допіру промовляла цілу годину на великих зборах про милосердя. Цей промовець прошив його поглядом і спитав:

«Чого ви прийшли сюди? Чи маєте ви для того поважну причину?»

«Немає наслідку без причини», скромно відповів Кандід, «все пов'язано між собою і все скероване на краще. Треба було, щоб мене прогнали з-перед очей панни Кунігунди, щоб я пройшов під шомполами, треба, щоб я просив на хліб, поки не зможу його заробити; все це не могло бути інакше».

«Друже мій», спитав промовець, «чи вірите ви, що папа є антихрист?»

«Я про це ще нічого не чув», відповів Кандід; «але чи антихрист він, чи ні, а в мене немає хліба».

«Ти не гідний його істини», мовив той; «геть, нікчемо! геть, нещасний! не обридай мені!»

Жінка промовця, вихилившись з вікна і, побачивши людину, що мала сумнів—антихрист папа чи ні, вилила йому на голову повний... О небо! до якої надмірності веде релігійний запал у жінок!

Одна людина, що ніколи не була охрищена, добрий анабаптист⁷, на імення Жак, побачив, як жорстоко й ганебно трактували його брата, двоногу істоту без пір'я і з душою; він повів його до себе, обтер, дав йому хліба й пива, подарував два флорини і навіть хотів дати йому роботу на своїй фабриці перських тканин, що виробляються в Голяндії. Кандід, низенько вклонившись, сказав йому:

«Учитель Панглос говорив правду, що все йде на краще в цьому світі, бо я більше зворушений вашою надзвичайною великородушні-

стю, ніж жорстокістю того добродія у чорній
мантії та його дружини».

Другого дня, гуляючи, він зустрів жебрака,
геть укритого гнояками, з мертвими очима,
виразкою на носі, перекривленим ротом і
чорними зубами, що говорив глухо, змуче-
ний нестерпним кашлем, і що-раз випльову-
вав з напруження по зубу.

IV.

ЯК КАНДІД ЗДИБАВ СВОГО КОЛИШНЬОГО ВЧИ-
ТЕЛЯ ФІЛОСОФІЇ, ДОКТОРА ПАНГЛОСА, І ШО
З ТОГО СТАЛОСЯ.

Кандід, схвильований більше співчуттям,
ніж жахом, віддав цьому страшному жебра-
кові ті два флорини, що дістав від чесного
анабаптиста Жака. Примара глянула на нього
пильно, заплакала і кинулась на шию. Зляка-
ний Кандід відступив.

«Леле!» сказав нещасний другому нещас-
ному. «Та невже ви не пізнаєте свого любого
Панглоса?»

«Що я чую? Це ви, мій дорогий учителю,
ви в такому жахливому стані! Яке-ж лихо вас
спіткало? Чому ви уже не в кращому із зам-
ків? Що сталося з панною Кунігундою, цією
перлиною серед дівчат, цим найвищим витво-
ром природи?»

«Не сила мені говорити», сказав Панглос.

Кандід зразу-ж повів його до хліва ана-
баптиста і дав йому попоїсти трохи хліба.
Коли Панголос де-що підкрипився:

«Ну, гаразд!» сказав Кандід. «А що Куні-гунда?»

«Померла», відповів Панглос.

Кандід зомлів на цьому слові; приятель очутив його поганим оцтом, якого випадково знайшloся трохи в хліву. Кандід розплюшив очі.

«Кунігунда померла! О, найкращий із світів, де ти? Але-ж на яку недугу вона померла? Чи не тому, що бачила, як мене вигнано з прекрасного замку її батька важкими стусанами?»

«Ні», відповів Панглос, «їй розпороли живіт болгарські солдати, натішивши з нею перед тим, як тільки можна; вони провалили голову баронові, що хотів її боронити; пані баронесу порізали на шматки; з моїм бідо-лашним вихованцем зробили те саме, що і з його сестрою; що-ж до замку, то від нього не лишилося й каменя на камені,—ні клуні, ні барабана, ні качки, ні дерева; але помста знайшла їх, бо авари зробили те саме в сусідньому маєтку, що належав болгарському панові».

По цій мові Кандід знову зомлів; але прийшовши до тями і сказавши все, що треба було сказати, він запитав про причину й наслідок та про достатню підставу, що довела Панглоса до такого жалю гідного стану.

«Горе мое!» відповів той, «ця причина—кохання: кохання, що тішить людський рід, що охороняє всесвіт, душа всіх чулих істот, те ніжне кохання».

«Горе!» озвався Кандід. «І я знат кохання,

цього владаря наших сердець, цю душу нашої душі. Воно коштувало мені одного поцілунку і двадцяти штовханів ногою в зад... Але як ця прекрасна причина могла доправити вас до такого жахливого наслідку?»

Панглос відповів на це так:

«О, мій любий Кандіде! Ви знали Пакету, цю гарненьку служницю нашої вельможної баронеси; я зазнав у її обіймах райських утіх; це вони спричинилися до тих пекельних мук, що жеруть мене тепер. Вона була заражена і може вмерла вже з того. Пакета дісталася все те від дуже вченого францисканського ченця, який дошукався джерела подарунку; він мав його від старої графині, що дісталася його від кавалерійського капітана, а той одержав його від маркізи, а та перебрала його від пажа, а той дістав його від езуїта, а езуїт, іще бувши послушником, отримав його по прямій лінії від одного з компаньйонів Христофора Колумба. Що ж до мене, то я не передам його нікому, бо помираю».

«О, Панглосе!» скрикнув Кандід. «Яка ж дивна генеалогія! Чи не диявол був тут за родонаочальника?»

«Зовсім ні», відповів на те великий філософ; «це була неминуча річ у найкращому із світів, необхідний його інгредієнт, бо, коли-б Колумб не схопив на одному із американських островів цієї хороби, що отрує джерело продовження роду, гальмує і перешкоджає йому і, вочевидячки, противна великій меті природи, то ми не мали-б ні шоколади, ні кошенілі; треба ще зауважити, що досі ця

хороба притаманна тільки нам, як і нахил спречатися. Турки, індійці, перси, китайці, сіямці, японці її ще не знають; але есть достатня підстава і їм спізнатися з нею через кілька століть. Тим часом вона зробила серед нас надзвичайний поступ, а надто по тих великих арміях, що складаються із чесних та добре вихованих наймитів і вирішують долю держав; можна твердити, що, коли тридцять тисяч душ воює проти такої самої числом армії, то там коло двадцяти тисяч є венери-ків із кожного боку».

«Це дивна річ», сказав Кандід, «проте вас треба вигоїти».

«Але як то можливо!» відповів Панглос: «я навіть су не маю, мій друже, а по всій пристороні цієї кулі ні крові не пустять, ні клізми не поставлять, коли не заплатиш сам або коли не заплатять за тебе інші».

Після цих слів Кандід вирішив, що має зробити; він упав до ніг милосердного ана-баптиста Жака і так зворушливо змалював йому становище свого приятеля, що добряга не вагаючись прийняв доктора Панглоса і вилікував його своїм коштом. Під час лікування Панглос утратив тільки одно око й одно вухо. Він добре писав і досконало знат аритметику. Ана-баптист Жак зробив його своїм рахівником. Наприкінці другого місяця, від'їжджаючи до Лісабону в торговельних справах, він узяв на корабель і обох своїх філософів. Панглос з'ясував йому, що все на світі ведеться як-найкраще. Жак був інакшої думки.

«Звичайно», говорив він, «люди почали зі-

псували природу, бо вони не родяться вовками, але вовками стають. Бог не дав їм ні двадцять-чотирьохфунтових гармат, ні багнетів, а вони собі поробили й багнети й гармати, щоб нищити один одного. Я міг-би поставити на рахунок ще й банкрутів та суд, що відбирає добро в банкрутів і тим ще більше руйнує кредиторів».

«Все це неминуче», відповідав одноокий доктор: «поодинокі нещастия творять загальне щастя, і тому, що більше поодиноких лих, тим краща цілість».

Поки він так міркував, потемніло в повітрі, з усіх чотирьох кінців світу знялися вітри, і страшена буря захопила корабель поблизу лісабонського порту.

V.

БУРЯ, РОЗБИТТЯ КОРАБЛЯ, ЗЕМЛЕТРУС⁸ І ЩО СТАЛОСЯ З ДОКТОРОМ ПАНГЛОСОМ, КАНДІДОМ ТА АНАБАПТИСТОМ ЖАКОМ.

Половина пасажирів, знеможена, задихаючись у тій невимовній нудьзі, що нагонить хитання корабля на нерви і на весь настрій людей, киданих у різні боки, не мала навіть сили боятися небезпеки. Друга половина кричала і молилася; вітрила було пошматовано, щогли поламано, корабель розбито. Працювали, хто міг, але ніхто не слухався, ніхто не наказував. Анабаптист теж трохи допомагав керувати; він був на палубі; якийсь несамовитий матрос сильно ударив його і повалив на поміст, але сам від того втратив рівновагу

і полетів за корабель сторч головою. Там він і повис, зачепивши за уламок щогли. Добрий Жак побіг йому на допомогу, пособив йому вилізти, але з зусилля сам шубовснув у воду на очах у матроса, що покинув його на загин і навіть не глянув на нього. Кандід зблизився і побачив свого добродія, що на хвилину вирнув і зник навіки. Хотів кинутись за ним у море, але філософ Панглос зупинив його, довівши, що лісабонський рейд на те і створений, щоб у ньому потонув анабаптист. Поки він це доводив *a priori*⁸, корабель залило і все загинуло, крім Панглоса, Кандіда та брутального матроса, що втопив доброчинного анабаптиста; негідник щасливо доплив до берега, куди і Панглоса з Кандідом донесло на дощі.

Коли вони трохи очутились, то пішли до Лісабону; у них лишилось небагато грошей, з якими вони сподівались, урятувавшись від бурі, не загинути з голоду.

Заледве вони ступили на міський ґрунт, оплакуючи смерть свого добродія, як земля під ними затремтіла; море з клекотом піднялося в порту, розбиваючи кораблі, що стояли там на якорі. Вихрі полум'я й попелу вкрили вулиці та майдани; будинки валились, дахи зривало з мурів, мури розпадались; тридцять тисяч людности, без ріжниці віку і статі, загинуло під руїнами.

Матрос говорив, лаючись та посвистуючи:
«Буде чим поласувати!»

«Цікаво, яка достатня причина цього явища?» запитував Панглос.

«Та це останній день світу!» кричав Кандід.

Не гаючи часу, матрос кинувся поміж руїни, почав шукати там гроші, наражаючись на смерть; знайшов, набрав, упився, і проспавшись, купив прихильність першої веселої дівчини, яку зустрів на звалищах домів, серед поранених і мертвих. Проте Панглос шарпонув його за рукав:

«Друже мій», казав він йому: «так не гаразд. Ви не зважаєте на всесвітній розум і зле витрачаєте свій час».

«Сто чортів», відповів той, «я матрос і народився в Батавії: я чотири рази топтав роз'яття в чотирьох японських селах,—знайшов кому торочити про всесвітній розум!»

Кілька уламків каменю поранили Кандіда; він упав серед вулиці і його засипав груз. Він казав Панглосові:

«Ох, роздобутьте мені трохи вина та оливи, я помираю».

«Цей землетрус не новина», відповів Панглос. «Американське місто Ліма теж зазнало такого страшного коливання торік; однакові причини—однакові наслідки; від Ліми до Лісабону, певна річ, тягнеться якась сірчана покладь».

«Дуже можливо», сказав Кандід, «але, на бога—трохи оливи і вина».

«Що то значить: можливо?» відповів філософ: «я тверджу, що це доведено».

Кандід знепритомнів, і Панглос приніс йому трохи води з сусіднього фонтану.

Другого дня, блукаючи серед руїн, вони

зняли якогось харчу і трохи зміцнили свої сили. Потім вони працювали, як і інші, допомагаючи людності, що врятувалась від смерти. Кілька громадян, що вони йм помогли, почастували їх обідом, який тільки можна було впорядити серед такого безладдя; але треба сказати, що обід був сумний, і розмовники поливали свій хліб слізми; Панглос розважав їх, запевняючи, що інакше не могло бути; бо, казав він, усе це є що-найкраще; бо коли є вулкан у Лісабоні, то він і не може бути де-інде; бо неможливо, щоб речей не було там, де вони є; бо все—добре.

Маленька чорна людина, урядовець інквізиції, що сидів поруч нього, ввічливо зауважив:

«Очевидно пан не вірить в первісний гріх, бо, коли все—найкраще, то не було-б ні гріхопадіння, ні кари».

«Щиро перепрошує вашу ексцепленцію», ще ввічливіше відповів Панглос, «гріхопадіння людини і прокляття неминуче мусіли статися в найкращому з можливих світів».

«То пан не вірить в свободу?» спитав урядовець.

«Хай вибачить мені ваша ексцепленція», сказав Панглос, «але свобода може співіснувати з абсолютною необхідністю, бо необхідно, щоб ми були вільні; бо, зрештою, зумовлена воля...»

Панглос іще не скінчив, як урядовець зробив знак головою своєму служникові, що наливав йому портвейну чи опорто.

ЯК УЛАШТОВАНО БУЛО ПРЕКРАСНЕ АВТОДАФЕ¹⁰,
ЩОБ ЗАПОБІГТИ ЗЕМЛЕТРУСОВІ, І ЯК КАНДІДА
ПОБИТО.

Після землетрусу, що знищив три чверти Лісабону, тамтешні мудреці не добрали дійснішого способу попередити цілковиту руйну, як дати народові прекрасне автодафе; коїмбрський університет постановив, що таке видовище, як церемоніальне спалення кількох людей на повільному огні є найпевніший засіб перешкодити землетрусові.

В наслідок цього схопили одного біскайця, спійманого на тому, що одружився з кумою, та двох португальців, що здирали сало з курчати, коли їли; потім пов'язали доктора Панглоса та його учня Кандіда, первого за те, що він казав, а другого за те, що слухав з виглядом ухвали; обох повели нарізно до надзвичайно вогких помешкань, куди ніколи не заглядало сонце.

На дев'ятий день їх обох одягли в сан-беніто, прикрасили їм голови паперовими митрами; Кандідова митра і сан-беніто¹¹ були розмальовані перекинутими звоями полум'я і чортами, що не мали ні хвостів, ні пазурів, а на Панглосові чорти були з пазурями й хвостами і полум'я було пряме. В такому одязі вони пішли урочистим походом, вислухали дуже патетичну казань у супроводі прекрасної монотонної музики. Кандіда відшмагали під такт співів, біскайця і двох тих, що не хотіли їсти сала, спалили, а Панглоса пові-

сили, хоч це і було проти звичаю. Того-ж дня земля знов стряслася з жахливим грюкотом.

Кандід, переляканий, приголомшений, спантеличений, умиваючись кров'ю і ввесь тремтячи, говорив сам собі:

«Коли це найкращий із можливих світів, то які тоді інші? Хай-би мене відшмагали—це було мені в болгар; але, мій любий Панглосе! найбільший серед філософів! чи треба було мені бачити, як вас вішали, не знати за що? Мій любий анабаптисте! найкращий серед людей! чи треба було вам тонути в порту? Панно Кунігундо, перлина серед дівчат! чи-ж треба було, щоб вам розпороли живіт?»

Він ішов геть, ледве на ногах тримаючись після проповіді, хlostи, розгрішення і благословення, коли до нього підійшла стара жінка і сказала:

«Бадьорись, сину мій, і йди за мною».

VII.

ЯК СТАРА ПІКЛУВАЛАСЬ ПРО КАНДІДА, І ЯК ЗНАЙШОВ ВІН ТЕ, ЩО КОХАВ.

Кандід не став від того бадьоріший, але пішов за старою до якоєсь халупи; вона дала йому горщик з мастивом, щоб натертись, лишила йому що їсти й пити, показала невеличке, простеньке ліжко; коло ліжка було повне вбрання.

«Іжте, пийте і спіть», сказала вона йому, «і хай охороняють вас Атоська божа матір,

святий Антоній Падуанський та святий Яків Кампостельський; я прийду завтра».

Кандід, глибоко здивований усім, що бачив, усім, що вистраждав, а ще більше милосердям старої жінки, хотів поцілувати її руку.

«Не мені маєте руку цілувати», сказала стара. «Я повернуся завтра. Натріться мастивом, іжте і спіть».

Кандід, не вважаючи на всі нещастя, попоїв і заснув. Другого дня стара принесла йому снідати, оглянула спину і сама натерла її іншим мастивом; потім принесла йому обідати, а ввечері знову прийшла з вечерею. Позавтра вона повторила те саме.

«Хто ви?» раз-у-раз питав її Кандід. «Звідки у вас стільки добрости? Чим я віддячу вам?»

Добра жінка ніколи нічого не відповідала; ввечері вона прийшла знову, але без вечері.

«Ідіть за мною», сказала вона, «і не кажіть ні слова».

Вона взяла його під руку і повела до пригороду за чверть милі від самого міста; вони прийшли до самітного будинку, оточеного садами й канавами. Стара постукала в двері. Їм відчинили; і тоді вона повела Кандіда по тайними сходами до роззолоченого кабінету, покинула його на грезетовій канапі, зачинила двері і вийшла. Кандідові здавалося, що він снить. Все життя видавалося йому тяжким, згубним сном, а ця мить—сонм приємним.

Стара незабаром з'явилася; вона через силу підтримувала тремтячу жінку величного зросту, що поблизувала камінням і була звинена вуалем.

«Зніміть вуаль», сказала стара до Кандіда.

Молодик наблизився і несмілою рукою скинув вуаль. Яка хвилина! Яке здивування! Йому здалося, що він бачить панну Кунігунду. Та він і справді її побачив,—то була вона. Йому забракло сили, він не зміг ані слова промовити і впав їй до ніг. Кунігунда впала на канапу. Стара поблизкала їх спиртом, вони очутились і заговорили; спочатку це були порізnenі слова, безладні запитання і відповіді, зідхання, слози, вигуки. Стара порадила їм робити менше шелесту і покинула їх на самоті.

«Як! це ви!» сказав їй Кандід. «Ви живі! я знайшов вас у Португалії! Отже—vas не з'валтовано? Вам не розпорото живота, як запевняв мене філософ Панглос?»

«Все те правда», відповіла прекрасна Кунігунда, «але не завжди від тих пригод умирають».

«А ваші батько й мати—їх убито?»

«Так, це правда», сказала Кунігунда і заплакала.

«А ваш брат?»

«І брата моого теж забито».

«Але чому ви в Португалії? І як ви дізналися, що я тут? І яким чудним випадком приведено мене в цей дім?»

«Я вам розповім про все», відповіла дама, «але розкажіть ви мені перше, що сталося з вами після безневинного поцілунку, що ви дали мені, і тих стусанів ногою, що ви дістали»:

Кандід послухався її з глибокою пошаною,

і хоч був збентежений, хоч голос йому був кволий і тремтів, хоч спина йому ще трохи боліла, він розповів їй, дуже наївно, про все, чого зазнав з часу розлуки. Кунігунда зводила очі до неба, оплакуючи смерть доброго анабаптиста та Панглоса; а потім сама почала розповідати Кандідові, що не поминувані слова, пожираючи її очима.

VIII.

ІСТОРІЯ КУНІГУНДИ.

«Я лежала в ліжку і глибоко спала, коли не-бо воліло наслати болгар на наш прекрасний замок Тундер-тен-троик; воїні зарізали моого батька й брата і на шматки посікли мою не-щасну неньку. Здоровезний болгарин, футів із шість заввишки, побачивши, що я зомліла від цього видовища, почав мене гвалтувати; це мене очутило, я опритомніла, стала кричати, пручатись, кусатися, шкрябатись, я хотіла видряпати очі тому здоровому болгарину, не знавши, що все, що в замку моого батька сталося, є річ світова. Тварюка вдарила мене ножем у лівий бік, і там ще й досі у мене лишився шрам».

«Лелє!» наївно зідхнув Кандід, «сподіва-юсь, я його побачу».

«Побачите», сказала Кунігунда, «але я опо-відатиму далі».

«Оповідайте», відказав Кандід.

Вона знову взялася до своєї історії:

«Увійшов болгарський капітан; він побачив мене, геть скривавлену; солдат і не подумав

підводиться. Капітан розгнівався, що ця тварюка виказала йому так мало пошани, і вбив його на мені. Потім він перев'язав мене і повів, як військову бранку, до себе на помешкання. Я прала ті кілька сорочок, що він мав, і куховарила йому; треба сказати, що вінуважав мене дуже гарною, і я не заперечую: він був добре збудований і мав білу та ніжну шкуру; а в тім йому не ставало дотепу і філософії—відразу було видко, що не доктор Панглос його виховував. Наприкінці третього місяця, коли він витратився з грошей, а я обридла йому, він продав мене одному євреєві, на ім'я дон Іссахар, що торгував у Голяндії та Португалії і пристрасно любив жінок. Цей єврей дуже прихилився до мене, але перемогти мене не міг; я опиралась йому краще, аніж болгарському солдатові: шляхетна особа може бути раз згвалтована, але чеснота її від того тільки міцніє. Щоб привчити мене до себе, він оселив мене в цьому сільському домі, що ви бачите. Досі я гадала, що на світі немає нічого прекраснішого, як замок Тундер-тен-тронк, але я помилялась.

«Одного дня на відправі мене помітив великий інквізитор. Він довго дивився на мене і звелів переказати мені, що має зо мною поговорити в секретних справах. Мене привели до його палацу, і я розповіла йому про своє походження; він зазначив мені, як низько для моого рангу належати цдеєві. Дону Іссахарові запропонували віддати мене монсеньйору. Дон Іссахар, двірський банкір і людина з довір'ям, не схотів про те й слухати. Тоді інкві-

зитор пригрозив їому автодафе. Врешті наляканий єрей склав умову, за якою будинок і я маємо належати їм обом разом; єрей користується понеділками, середами й суботами, а інквізитор рештою днів у тижні. Уже шість місяців, як ця угода триває. Не обходиться без суперечок, бо часто вони не можуть вирішити, чи належить ніч проти неділі старому завітові, чи новому. Що до мене,—то я аж до сьогодні опираюсь їм обом, і через те, гадаю, вони мене ѹ досі кохають.

«Кінець-кінцем, щоб запобігти землетрусові і щоб настражати дона Іссахара, монсень-йор інквізитор задумав улаштувати автодафе. Він зробив мені честь, запросивши туди і мене. Я мала дуже вигідне місце; дамам підносили холодне питво між месою і карою. Мене справді пойняв жах, коли я побачила, як палили тих двох єреїв і бідолашного біскайця, що одружився з кумою; але яке-ж було мое здивування, жах і збентеження, коли я побачила в сан-беніто ѹ митрі обличчя, що нагадало мені Панглоса! Я проторла собі очі, придивилася уважно і побачила, що його вішають; я зомліла. Ледве я очутилась, як побачила вас, роздягненого; це була вершина жаху, туги, болю і розпачу. Скажу вам по-правді, що шкура у вас ще біліша ѹ рожевіша, ніж у болгарського капітана. Це подвоїло всі ті чуття, що гнобили мене ѹ пожирали. Я гукнула, я хотіла сказати: «Спиніться, варвари!» але голосу мені бракувало, та ѹ крики мої були-б марні. Коли вас від-

шмагали, я сказала: «Як то могло статися, щоб любий Кандід і мудрий Панглос потрапили до Лісабону, один, щоб дістати сотню батогів, другий, щоб попасти на шибеницю з наказу монсеньйора інквізитора, що кохає мене? Панглос жорстоко дурив мене, коли говорив, що на світі все йде на краще». Схвильована, спантеличена, то не тямлячи себе з гніву, то вмираючи з кволости, я згадувала вбивство моого батька, матери й брата, зухвалство підлого болгарського солдата, удар ножем, що він мені дав, мою неволю, куховарство, болгарського капітана, моого підлого дона Іссахара, моого страшного інквізитора, повішеного доктора Панглоса, величне, монотонне *Miserere*¹², під час якого вас шмагали, а найбільше той поцілунок, що ви мені дали за параваном того дня, коли я вас бачила востаннє. Я славила бога, що знову привів вас до мене після стількох спроб. Я сказала своїй старій, щоб потурбувалась про вас і привела сюди, коли це буде можливо. Вона прегарно виконала мое доручення, я зазнала невимовної втіхи, вас побачивши, почувши, розмовляючи з вами. Але ви, мабуть, страшенно зголодніли, я теж хочу їсти,—сідаймо вечеряти».

Вони сіли вдвох до столу і, повечерявши, пересіли на ту прекрасну канапу, яку вже згадано; вони ще були там, коли прийшов дон Іссахар, один із господарів будинку. Була субота, і він прийшов використати свої права і висловити своє ніжне кохання.

ЩО СТАЛОСЯ З КУНІГУНДОЮ, КАНДІДОМ, ВЕЛИКИМ ІНКВІЗИТОРОМ ТА єВРЕЄМ.

Цей Іссахар був найжовчніший із усіх синів Ізраїля, що жили на світі по Вавилонськім полоні.

«Як!» сказав він, «тобі, галілейська суко, замало одного пана інквізитора? Я мушу ділитися ще й з цим шахраєм?»

Кажучи це, він витяг довгий кинджал, що завсіди мав при собі, і кинувся на Кандіда, не сподіваючись, що противна сторона теж озброєна; але наш добрий вестфальєць разом з убраним дістав від старої прекрасну шпагу. Він видобув її, хоч на вдачу був дуже лагідний, і вмить поклав суворого іudeя мертвим на підлогу до ніг прекрасної Кунігунди.

«Пресвята діво!» скрикнула та, «що нам тепер буде? У мене забито людину! Прийде поліція, і ми загинули».

«Коли-б Панглоса не було повіщено», сказав Кандід, «він-би подав нам добру раду в такій скруті, бо з нього був великий філософ. А як його немає, то порадьмося з старою».

Стара була дуже розважна і вже почала висловлювати свою думку, коли нараз відчиналася друга маленька дверина. Минула година по півночі, заходила неділя. Цей день належав монсеньйорові інквізитору. Увійшовши, він побачив вишмаганого Кандіда із шпагою в руці, мертвеця на підлозі, перелякану Кунігунду і стару, що давала поради.

От що відбулося цю мить у Кандідовій душі, і от як міркував він:

«Коли цей святий гукне допомогу, він неодмінно спалить мене і може зробити те саме і з Кунігундою; він без жалю вищмагав мене, він мій суперник, і я мушу його забити,— нема що вагатись».

Це міркування було ясне й швидке, і не даючи інквізиторові стяmitись від здивування, він проткнув його наскрізь і кинув поруч єрея.

«От уже й другий», сказала Кунігунда, «нас не помилують, нас відлучать від церкви, прийшла наша остання година. Що з вами сталося, з вами, таким ніжним з роду, що ви за дві хвилини забили єрея і прелата?»

«Прекрасна панно», відповів Кандід, «людина закохана, ревнива ще й вищмагана інквізицією, сама себе не тямить».

Тоді стара подала своє слово:

«У стайні єсть троє андалузьких коней з сідлами і при зброй, нехай хоробрий Кандід їх засідлає; ви, пані, маєте золото і діаманти, сідаймо хутчій на коні, хоч я можу триматись тільки однією половиною,— і тікаймо до Кадісу; година чудесна, і мандрувати холодком уночі дуже приємно».

Кандід миттю осідлав троє коней; Кунігунда, стара та він промчали тридцять миль одним духом. Тим часом, як вони втікали, свята германада прибула до будинку; монсеньйора поховано в прекрасній церкві, а дон Іссахара викинуто на смітник.

Кандід, Кунігунда й стара були на той час

в містечку Авансені серед Сієrrа-Моренських гір, і мали в одному шинку таку розмову.

X.

В ЯКІЙ СКРУТІ КАНДІД, КУНІГУНДА ТА СТАРА ПРИБУЛИ ДО КАДІСУ, І ЯК ВОНИ СЛИ НА КОРАБЕЛЬ.

«Хто-ж міг украсти мої пістолі й діяманти?» казала, плачучи, Кунігунда. «З чого ми житимем? Що маєм робити? Де знайду я інквізиторів та євреїв, що знов мені все те подають?»

«Ох!» сказала стара, «я маю лиху думку на шановного отця кордельєра¹³, що очував учора в тому самому бадахоському заїзді, що й ми. Хай мене бог боронить від необачної думки, але він двічі заходив до нашої кімнати і виїхав задовго перед нами».

«Ох!» сказав Кандід, «добрий Панглос часто доводив мені, що добро на землі спільне, і всі мають на нього рівні права. Цей кордельєр мусів був, згідно з тими принципами, лишити нам щось на подорож. У вас так таки нічогосянько не лишилось, моя прекрасна Кунігундо?»

«Жадного мараведіса»¹⁴, відповіла вона.

«Що-ж робити?» спитав Кандід.

«Продаймо котрого з коней», сказала стара. «Я сяду на клуби позад панночки, хоч я можу триматись однією тільки половиною, і ми доїдемо до Кадісу».

В тому самому готелі стояв пріор-бенедиктинець; він і купив коня за півдарма. Кан-

дід, Кунігунда й стара проїхали Люсену, Чільяс та Лебріху і кінець-кінцем дісталися Кадісу. Там саме упоряджали флоту та збиралі військо, щоб провчити шановних парагвайських батьків-езуїтів, винуватячи їх за повстання однієї з їхніх орд проти еспанського та португальського королів; сталося все те в околиці міста Сан-Сакраменто. Кандід, служивши в болгар, показав усю болгарську вправність перед генералом невеличкої армії так мило, швидко, спритно, витримано й моторно, що його призначено командувати пішою ротою. Отже, він капітан; він сідає на корабель з панною Кунігундою, старою, двома слугами і парою андалузьких коней, що були належали монсеньйорові великому інквізиторові Португалії.

Під час подорожі вони багато міркували про філософію бідолашного Панглоса.

«Ми йдемо до іншого світу», провадив Кандід, «от там уже, мабуть, усе гаразд; бо, треба призватись, від того, що діється в нашому, можна постраждати душою і тілом».

«Я кохаю вас усім серцем», говорила Кунігунда, «але душа моя ще й досі стривожена з того, що я бачила й зазнала».

«Все буде гаразд», відповів Кандід. «От уже й море цього нового світу багато краще проти морів нашої Європи; воно спокійніше, і вітри тут постійніші. Мабуть, Новий світ і є найкращий із можливих світів».

«Дай-то боже!» казала Кунігунда, «але я така нещасна була в нашему світі, що мое серце сливе неприступне для надії».

«Ви скаржитесь», сказала їй стара. «Ох! ви не зазнали такого лиха, як я!»

Кунігунда трохи не розсміялася,—такою чудною здалася їй ця добра жінка, що хотіла бути нещаснішою за неї.

«Ох!» сказала вона їй, «коли вас, моя люба, не згвалтували двоє болгар, коли ви не дістали двічі ножем у живіт, коли не зруйновано два ваші замки, не зарізано двох ваших батьків і двох матерів, коли ви не бачили двох ваших коханців вишмаганими при автодафе, то я не думаю, щоб ви могли заноситись передо мною; додайте ще й те, що я народилася баронесою сімдесят другого покоління, а служила куховаркою».

«Панно», відповіла стара, «ви не знаєте ще моого походження, а коли-б я показала вам свій зад, то ви-б не говорили так і змінили свою думку».

Ця мова збудила надзвичайну цікавість у Кандіда та Кунігунди. І стара розповіла їм таке.

XI.

ІСТОРІЯ СТАРОЇ.

Мої очі не завжди були з вивернутими повіками та синцями, мій ніс не завсіди торкався підборіддя, і я не завжди була служницею: Я дочка папи Урбана X * та принцеси Па-

* Зверніть увагу на надзвичайну обережність авторову: ще досі не було папи з ім'ям Урбана X. Він боїться привинити незаконну дитину якому з відомих пап. Яка обачність! Яка деликатність сумління! (Прим. автора).

лестріни. До чотирнадцятого року мене виховувано в палаці, що перед ним всі палаци ваших німецьких баронів не більше, як стайні; одна з моїх сукень коштувала більше, як уся розкіш Вестфалії. Я зростала вродлива, граційна і здібна, серед утіх, пошани й надій; я вже збуджувала кохання, мої груди формувались,—і які груди! білі, тугі, як у Венери Медіцейської; а які очі, вій, які чорні брови! яке полум'я блищало в моїх зіницях,—воно тьмарило мерехтіння зірок, як мовили мені тамтешні поети. Жінки, що одягали мене й роздягали, вдавались в екстаз, роздивляючись на мене спереду і ззаду, і всі чоловіки хотіли-б бути на їх місці.

Я була заручена з князем, володарем Масса-Карари. Який князь! Бродливий, як і я, сповнений ніжності і приємности, з близкучим розумом і вогненним коханням; я теж кохала його, як кохають уперше—з обожненням, з самозабуттям. Усе було готове до весілля; от де була пишнота, розкіш нечувана, от де були свята, каруселі, безупинні опери-буф; і вся Італія складала мені на пошану сонети, серед яких не було ні одного так собі. Я була вже на порозі свого щастя, як одна стара маркіза, що була коханкою моого князя, запросила його до себе випити шоколади; він помер менше, ніж за дві години, в страшних конвульсіях; але це була ще дрібниця. Мати моя була в розпачу, і, хоч її журба не дорівнювалась моїй, вона захотіла на якийсь час покинути те згубне місце. Вона мала чудовий маєток коло Гайети, і ми

попливли туди позолоченою, як вівтар святого Петра в Римі, галерою. Аж от корсар із Сали кинувся за нами і захопив наш корабель; наші солдати боронились, як папські; вони упали навколошки, покидавши зброю, і немов просили в корсара передсмертного розгрішення.

Зразу-ж їх роздягли голими, як мавп, а так само мою матір, дівчат із нашого почету і мене саму. Дивна річ, як моторно ці добро-дії усіх роздягають; але що мене вразило найбільше, це те, що вони всім нам устро-мляли пальці в ті місця, куди ми, жінки, ста-вимо тільки клізму. Ця церемонія видалася мені дуже чудною,—отак всьому дивуєшся, поки знаєш тільки рідний свій край!

Незабаром я довідалась, що таким спосо-бом дізнаються, чи не сковано ді-ямантів; цей звичай усталено з найдавніших часів у всіх цивілізованих націй, що плавають морем. Я дізналася, що навіть побожні маль-тійські лицарі ніколи не порушували його, коли захоплювали турок і туркень; це закон міжнароднього права, якого не ламав ніхто і ніколи.

Не буду говорити вам про те, як тяжко молодій принцесі, коли її невільницею везуть до Марокко разом із матір'ю,—ви й сами добре розумієте, чого натерпілися ми на кор-сарському кораблі. Мати моя була ще пре-красна; дівчата нашого почету, наші зви-чайні покоївки, мали більше принад, ніж їх можна знайти по всій Африці; що до мене, то я була чарівна, я була сама краса й гра-

ція, і була незаймана; та не довго я такою лишилася—ту квітку, що призначалась прекрасному принцеві Масса-Карари, зірвав корсарський капітан. То був гидкий негр, який гадав, що робить мені велику честь. Певна річ, що принцеса Палестріна і я мусіли на-братися великої витривалості, щоб витерпіти те, що зазнали перед тим, як прибули до Марокко. Але годі—це такі звичайнісінькі речі, що шкода праці про них оповідати.

Марокко плавало в крові, коли ми туди приїхали. П'ятдесят синів імператора Мулей-Ізмаїла¹⁵ мали кожен свою партію, і це призвело до п'ятдесятьох громадянських війн: чорних проти чорних, чорних проти смугля-вих, смуглявих проти смуглявих, мулатів проти мулатів; це була ненастанна різанина на всім просторі імперії.

Тільки ми висіли на берег, як чорні з партії, ворожої моєму корсарові, з'явились до нього, щоб відняти здобич. Після діамантів і золота найцінніша річ—були ми. Я стала свідком такої бійки, якої ви ніколи не бачили в жадній країні вашої Європи. Північні народи не мають такої палкої крові, ні такої жаги на жінок, яка звичайна в Африці. Здається, що у ваших європейців тече молоко в жилах, а в мешканців Атлаських гір і сусідніх країн купервас і вогонь. Вони билися люто, як тамтешні леви, тигри та змії, щоб вирішити, кому ми маємо належати. Якийсь турчин схопив мою матір за праву руку, помічних моого капітана тримав її за ліву; один муринський солдат взяв її за одну ногу, а

один із наших піратів тяг Її за другу. В одну мить наших дівчат теж схопило по чотири солдати. Мій капітан заступив мене собою і, вимахуючи шаблею, вбивав усіх, хто противився його гніву.

Кінець-кінцем я побачила, що ті потвори в запалі змагання пошматували, порубали й побили всіх наших італійок і мою матір. Мої полонені пірати і ті, що їх захопили, солдати, матроси, чорні, смуглі, білі, мулати, і, нарешті, мій капітан — усі були забиті, а я конала на купі мерців. Такі сцени відбувались на протязі більше, як триста лье, хоч ніхто при тому не забував прочитати на день п'ять молитов, як наказав Магомет.

На превелику силу я вибралася з купи скривавлених мерців і долізла до великого помаранчевого дерева на березі струмка; там я впала знеможена переляком, утомою, жахом, розпухою і голодом. Незабаром мое знесилення перейшло в сон, в якому більше було непритомності, аніж відпочинку. Я була в цьому стані кволости і безтями, поміж смертю й життям, коли відчула, як щось мене придушило і ворушиться на мені. Розплющивши очі, я побачила білу людину з лагідним обличчям, що зідхала і говорила крізь зуби «*O che sciagura d'essere senza cogl...*»¹⁶

XII.

ДАЛІ ПРО НЕЩАСТЯ СТАРОІ.

Здивована і захоплена, почувши свою рідну мову, і не менше вражена тими сло-

вами, що цей чоловік промовляв, я відповіла йому, що бувають далеко тяжчі нещасти, ніж те, на яке він скаржиться; я розповіла йому коротко про той жах, якого зазнала, і зомліла знову. Він поніс мене до сусідньої хати, поклав на ліжко, нагодував мене, доглядав мене, потішав, пестив і говорив, що нічого не бачив прекраснішого від мене та що ніколи так не жалкував він за тим, чого ніхто тепер йому не поверне.

«Я народився в Неаполі», сказав він мені. «Там що-року холостяль дві чи три тисячі дітей різного віку; одні з того умирають, другі набувають прекраснішого, ніж у жінок, голосу, треті навіть керують державами. Мені зроблено цю операцію дуже вдало, і я став співаком у капелі пані принцеси Палестріни».

«Моєї матери!» скрикнула я.

«Вашої матери!» скрикнув він, плаочучи. «Як! То ви та молода принцеса, що я виховував її до шести років і що вже тоді обіцяла бути такою прекрасною, як ви?»

«Це я й есть, а моя ненька лежить за чотирьох кроків звідси, порубана на шматки, під купою трупів...»

Я розповіла йому про все, що зо мною сталося; він теж розповів мені свої пригоди. Я дізналася, як його послала до марокського короля одна могутня християнська держава, щоб зложити з тим монархом трактат; згідно з договором, королеві мали постачати порох, гармати і кораблі, а він з тою допомогою повинен був знищити торгівлю інших християн.

«Місія моя скінчилася!» сказав чесний евнух; «я сідаю на корабель у Сеуті й повезу вас до Італії. *O che sciagura d'essete senza cogli...*»

Я подякувала йому із слізьми зворушення, але, замісць везти мене до Італії, він повіз мене в Алжир і продав мене дееві¹⁷ цієї провінції. Тільки я була продана, як у Алжирі об'явилась люта чума, що обійшла всю Африку, Азію і Європу. Ви бачили землетрус, але, панно, ви ніколи не зазнали чуми».

«Ніколи», відповіла баронеса.

«Коли-б ви її мали», провадила стара, «то побачили-б тоді, що це щось гірше, ніж землетрус. Це річ дуже звичайна в Африці; не минула вона й мене. Уявіть собі становище папської дочки, на шіснадцятому році життя, що за три місяці часу зазнала зліднів, невільництва, яку мало не щодня гвалтували, в якої на очах порубали на шматки її матір, яка бачила голод і війну ще й помирала на чуму в Алжирі! Проте, я не вмерла, але мій евнух, дей і мало не весь алжирський сераль¹⁸ загинули.

Коли перші напади цієї жахливої чуми мінули, деевих рабів було продано. Мене придбав якийсь купець і повіз до Тунісу; там він продав мене другому купцеві, а той перепродав мене в Тріполі, з Тріполі мене перепродано в Олександрію, з Олександрії—в Смирну, із Смирни—в Константинополь. Кінець-кінцем моїм власником був яничарський ага¹⁹, якого незабаром виряджено боронити Озів проти москвинів, що його облягли.

Ага, що був людиною вельми гречною, за-

брав з собою увесь свій сераль і оселив нас у невеличкому форті на Меотійському Болоті²⁰, під охороною двох чорних евнухів та двадцятьох солдатів. Перебито було силу росіян, але вони нам віддачили—Озів здобуто вогнем і мечем²¹, не милуючи ні стати, ні віку. Тримався тільки наш маленький форт; вороги хотіли здобути нас голодом. Двадцять яничарів заприсяглись, що не здадуться в жадному разі. Тяжка голоднеча, яку вони терпіли, примусила їх з'сти обох наших евнухів, аби не зламати присяги. Через кілька днів вони ухвалили їсти жінок.

Серед нас був один дуже побожний і жалісливий імам, що сказав їм прекрасну казань, де переконував не забивати нас зовсім.

«Відріжте», сказав він, «тільки по одному сидінню в кожної дами, і ви матимете чудесну страву; коли треба буде знову, то за кілька днів ви матимете ще стільки. Небо змилюється над вами за таке добре діло і пошле вам порятунок».

Він був дуже красномовний і переконав їх; нам зробили цю жахливу операцію; імам гойв нас тим самим бальзамом, що стає в пригоді дітям після обрізання. Всі ми були при смерті.

Тільки наготовили яничари страву, що ми постачили, як наскочили москвини на двох плоскоденних кораблях; ані одного яничара не зсталося живого. Москвини не звернули жадної уваги на наше становище. Але скрізь єсть французькі хірурги; один з них, дуже спритний, потурбувався про нас і нас вилікував; і я все життя своє не забуду, як він,

коли раци мої загоїлись, зробив мені пропозицію. А втім, він радив усім нам розважитись; він запевняв, що такі речі уже траплялись під час облог, і що такий є закон війни.

Тільки-но мої товаришки змогли ходити, нас погнали до Москви; я дісталася одному бояринові, що зробив мене садівницею і щодня давав мені двадцять батогів; але цього пана сколесовано наприкінці другого року разом з іншими тридцятьма боярами за якийсь двірський заколот, і я скористалася з цієї нагоди. Я втекла, перейшла всю Московію, довгий час слугувала по щинках в Ризі, потім у Ростоку, Віスマрі, Ляйпцигу, в Каселі, Утрехті, в Лайдені, в Газі, в Ротердамі; я посивіла в злиднях і ганьбі, маючи тільки половину заду і згадуючи ввесь час, що я папська дочка; сто разів я хотіла вкоротити собі життя, але я ще й досі люблю його. Ця смішна слабодухість, чи не найзгубніша наша властивість, бо ж нема нічого безглуздішого, як бажати вік носити вагу, що весь час хочеш скинути її на землю; жахатись свого існування і—животі; пестити, зрештою, гадюку, що жере нас, аж поки не з'їсть нашого серця.

Я бачила по країнах, якими гонила мене доля, і по щинках, де я слугувала, велику силу людей, що ненавиділи своє існування, але тільки дванадцятеро з них було таких, що з своєї волі поклали кінець своїм бідуванням: троє негрів, четверо англійців, четверо женевців та один німецький професор, на ім'я Робек. Я скінчила служницею в єврея дона Ісахара; він пристановив мене до вас, пре-

красна панно; тепер я поєднана з вашою долею і більше клопочуся вашими пригодами, аніж своїми. Я-б навіть ніколи не розповіла вам про свої непастя, коли-б ви мене трохи не вкололи вашою увагою і коли-б не було звичаю розповідати на кораблі різні пригоди, щоб не занудитись. Та й те сказати, моя панно: я маю досвід і знаю світ; зробіть собі втіху, попрохайте кожного з пасажирів розповісти вам свою історію, і коли між ними знайдеться хоч один, що не кляв раз-у-раз свого життя і не говорив сам собі, що він найнешансніший серед людей, то киньте мене в море сторч головою.

XIII.

ЯК КАНДІД МУСІВ РОЗЛУЧИТИСЯ З ПРЕКРАСНОЮ КУНІГУНДОЮ І СТАРОЮ.

Вислухавши історію старої, прекрасна Кунігунда висловила їй усю свою пошану, що належала особі такого стану й таких заслуг. Вона пристала на пропозицію і запросила всіх пасажирів розказати по черзі свої пригоди. Тоді Кандід і вона побачили, що стара мала рацію.

«Яка шкода», сказав Кандід, «що мудрого Панглоса повішено, всупереч звичаю, під час автодафе. Він мовив-би нам дивні речі про фізичне й моральне зло, що вкриває землю і море, і я почуваю, що мав-би сміливість зробити йому кілька почтивих заперечень».

Поки кожен розповідав свою історію, корабель посувався вперед. Вони пристали в

Буенос-Айресі. Кунігунда, капітан Кандід і стара пішли до губернатора, дона Фернандо д'Ібараа-і-Фігеора-і-Маскаренес-і-Лампурдос-і-Суза. Цей пан був дуже пишний, як воно й личить людині із стількома іменами. Він говорив з людьми з такою шляхетною зневагою, так високо тримав ніс і так безжалісно підносив голос, такий суворий брав тон і так чванькувато похожав, що в кожного, хто ставав перед ним, з'являлося непереможне бажання його побити. Жінок він любив шалено. Кращої за Кунігунду, здалося йому, він ніколи не бачив. І він передусім спитав, чи не дружина вона капітанові. Вигляд, з яким він це питання поставив, стурбував Кандіда; він не насмілився сказати, що вона йому дружина, бо й справді дружиною вона не була; він не наважився сказати, що це його сестра, бо не була вона йому і сестрою; і хоч ця зручна брехня була колись вельми поширенна серед давніх, та й тепер часом могла-б бути корисна, — його душа була надто чиста, щоб потайти правду.

«Панна Кунігунда», сказав він, «пообіцяла зробити мені честь віддатися за мене, і ми благаємо вашу світлість учинити ласку: влаштувати наше весілля».

Дон Фернандо д'Ібараа-і-Фігеора-і-Маскаренес-і-Лампурдос-і-Суза підняв свої вуса і, гірко посміхнувшись, наказав капітанові Кандіду зробити огляд своїй роті. Кандід скрився; губернатор лишився з Кунігундою. Він освідчився перед нею і об'явив їй, що вона так причарувала його своєю красою, що він

завтра-ж побереться з нею в церкві або якось інакше. Кунігунда попросила чверть години подумати, порадитися з старою і потім на щось зважитись.

Стара сказала Кунігунді:

«Панно, ви маєте сімдесят два покоління предків і ні обола грошей. Ніщо вам не заважає стати дружиною найбільшого сеньйора Південної Америки, що має такі чудові вуса; чи-ж вам турбуватись про вірність після всіх ваших пригод? Вас гвалтували болгари; єрей і інквізитор тішились вашою любов'ю; горе дає права. Скажу вам: на вашому місці я, і трохи не вагаючись, віддалася-б за пана губернатора і тоді улаштувала-б кар'єру капітанові Кандіду».

Поки стара говорила так з усією розважністю, що дають літа і досвід, в порту з'явився маленький корабель; на ньому був алькад з альгазілами²². І виявилася така річ.

Стара не помилилась, що Кунігундині гроші та коштовності вкрав у місті Бадахосі широкорукавий кордельєр, коли вона похапливо втікала з Кандідом. Цей чернець надумався продати кілька самоцвітів ювелірові. Купець пізнав добро великого інквізитора, і кордельєр, перед тим, як його повісили, признався, у кого він їх украв і куди ті люди помандрували. Про веччу Кунігунди й Кандіда вже знали. Їх вистежили до Кадісу і, не гаючи часу, вирядили за ними корабель. І от корабель був уже в Буенос-Айресі; поширилась чутка, що алькад має зараз висісти на

берег та що женеться він за вбійниками монсеньйора великого інквізитора.

Стара, розважна, як завжди, відразу зміркувала, що робити.

«Ви не можете втікати», сказала вона Кунігунді; «та вам і боятись нема чого. Монсеньйора забили не ви, а, крім того, губернатор, закоханий у вас, не дозволить, щоб з вами зле поводились. Лишайтесь».

І зараз-же побігла до Кандіда.

«Тікайте», сказала вона, «а то через годину вас спалять».

Не можна було гаяти й хвилини; але як розлучитися з Кунігундою і де рятуватись?

XIV.

ЯК ЗУСТРИЛИ КАНДІДА Й КАКАМБО ПАРАГВАЙСЬКІ ЄЗУІТИ²³.

Кандід привіз із Кадісу слугу, що силу таких можна зустріти на берегах Еспанії та в колоніях. То був еспанець лише на четверть, що народився від Тукуманського метиса²⁴; він був хлопчиком у хорі, паламарем, матросом, ченцем, носієм, солдатом, льокаем. Звався він Какамбо і дуже любив свого господаря, бо його господар був людина вельми добра. Він хутенько осідлав пару андалузьких коней.

«Ходім, мій пане, послухайтесь старої, тікаймо! Тікаймо, не оглядаючись!»

Кандід гірко плакав.

«О, дорога моя Кунігундо! Як мені покидати вас в той час, коли пан губернатор має

влаштувати наше весілля! О, Кунігундо, що робитимете ви тут, на далекій чужині?»

«Робитиме те, що знатиме», мовив Какамбо. «Жінка завсіди дасть собі раду. Їй бог допомагає. Тікаймо!»

«Куди ти ведеш мене? Куди нам іхати? Що ми діятимем без Кунігунди?» казав Кандід.

«Присягаюсь святым Яковом Кампостельським», сказав Какамбо; «ви мали воювати проти єзуїтів, а тепер будете їх обороняти. Я добре знаю дорогу і проведу вас до їхньої держави. Їм буде дуже приємно мати капітана, що відбув болгарську школу, і ви зробите прекрасну кар'єру. Коли не маєш долі в одному місці, треба її шукати в іншому. Це така втіха бачити і робити щось нове».

«То ти вже був у Парагваї?» спитав Кандід.

«А звісно!» відповів Какамбо. «Я був за шкільного сторожа при Асунсіонській колегії і знаю державу *los padres*²⁶, як кадіські вулиці. Дивна річ ота держава! Вона має більше, як триста лье в діаметрі і поділена на тридцять провінцій. *Los padres* там мають усе, а люд—нічого; це зразок розуму й справедливости. Як на мене, то я не знаю нічого божественнішого, як *los padres*, що тут воюють проти еспанського та португалського королів, а в Європі цих королів сповідають; що тут убивають еспанців, а в Мадриді допомагають їм опанувати небо,—це мене захоплює. Отже, поспішаймо; ви будете найщасливіший серед людей. Як приємно буде *los padres* дізнатися, що до них перекинувся капітан, обізнаний з болгарською мушtroю!»

Коли вони прибули до першої застави, Ка-камбо сказав вартовому, що капітан хоче пeregоворити з монсеньйором комендантом. Пішли сповістити начальника варти. Парагвайський офіцер чим-дужч побіг до коменданта і переказав йому новину. Кандіда й Какамбо спочатку роззброїли і забрали в їх андалузькі коні. Потім поставили їх між дві лави солдат; комендант був скраю, в трирогому капелюсі, у підтиканій рясі, з шпагою при боці і еспонтоном²⁶ у руці. Він зробив знак, і вмить двадцять і четверо солдат оточило новоприбулих. Сержант сказав їм, що треба почекати, бо чесний отець провінціял не дозволяє жадному еспанцеві говорити без нього і лишатися більше, як три години в краю.

«А де-ж чесний отець провінціял?» спитав Какамбо.

«Відправив месу і тепер на параді», відповів сержант; «ви зможете поцілувати його остроги тільки через три години».

«Але пан капітан, що вмирає, як і я з голоду, не еспанець, а німець», сказав Какамбо. «То чи не можна нам поснідати, дожидаючи його превелебність?»

Сержант уміть побіг і доповів про те комендантові.

«Слава богу!» сказав той, «коли він німець, то я можу з ним говорити. Ведіть його до моєї альтани».

Відразу Кандіда повели до зеленої альтани, прикрашеної дуже гарною зелено-золотою колонадою і клітками, де були папуги, колібрі, пташки-мухи, цесарки і всі найрід-

кіші птахи. В золотих вазах був наготований найсмачніший сніданок; і тим часом, як парагвайці їли маїс із деревляних мисок на чистому повітрі, під пекучим сонцем, чесний отець комендант увійшов до альтани.

Це був вродливий юнак, повновидий, білорум'яний, з піднятими бровами, жвавим поглядом, рожевими вухами і червоними вустами, гордовитий, хоч то була гордість не еспанця і не єзуїта. Він повернув Кандідові й Какамбо зброю, що в них відбрали, а так само й обох андалузьких коней; Какамбо дав їм вівса за альтаною, проте не спускав їх із ока, боячись несподіванки.

Кандід спочатку поцілував полу комендантової ряси, а потім сів з ним до столу.

«То ви німець?» спитав єзуїт по-німецьки.

«Так, чесний отче», відповів Кандід.

Обидва вони, кажучи це, дивились один на одного з надзвичайним подивом і хвилюванням, якого не могли перебороти.

«А з якої німецької країни ви родом?» спитав єзуїт.

«Із поганої провінції Вестфалії», відповів Кандід; «я народився в замку Тундер-тен-тронк».

«О, небо! Чи можливо-ж це?» скрикнув комендант.

«О, яке диво!» скрикнув Кандід.

«Так це ви?» сказав комендант.

«Це неможлива річ!» мовив Кандід.

Вони кинулись в обійми один одному і залилися слізьми.

«Як! це ви, мій чесний отче? ви, брат пре-

красної Кунігунди! ви, кого забили болгари!
ви, син пана барона! ви—парагвайський єзуїт! Але-ж і дивна річ цей світ, треба те відзначати. О, Панглосе, Панглосе! Як зраділи-б
ви, коли-б вас не повіщено!»

Коменданта наказав вийти рабам, неграм і парагвайцям, що подавали йм питьво в кришталевих кубках. Тисячу раз він дякував богові та святому Ігнатієві, стискаючи Кандіда в своїх обіймах; їх обличчя були вогкі від сліз.

«Ви ще більше здивуєте, зворушитесь і схвилюєтесь», сказав Кандід, «коли я скажу вам, що панна Кунігунда, ваша сестра, що, на вашу думку, їй розпорото живота, пробуває в добрім здоров'ї».

«Де вона?»

«З вами в сусідстві, в губернатора Буенос-Айресу; а я сюди приїхав воювати з вами».

Кожне слово в цій довгій розмові повівало дивом. Сама душа, здавалось, злітала з їх язика, наслухала їх ухами, блищаєла їм в очах. А як вони були німці, то довго сиділи коло столу, дожидаючи чесного панотця провінціяла. І комендант так говорив своєму дорогому Кандідові.

XV.

ЯК КАНДІД ЗАБИВ БРАТА СВОЕЇ ПРЕКРАСНОЇ КУНІГУНДИ.

«Все життя стоятиме мені в пам'яті той страшний день, коли я побачив, як забили моого батька, матір і згвалтували сестру. Коли болгари відступили, моєї любої сестри не

знайдено; а матір, батька, мене, двох покоївок і трьох зарізаних хлопчиків поклали на воза і повезли до єзуїтської каплиці, за дві лінії від замку моїх батьків. Єзуїт покропив нас свяченою водою; вона була страшенно солона, і кілька крапель її зайшло мені в очі; панотець побачив, що мої вій затремтіли; він поклав мені руку на серце і почув, що воно ще б'ється. Мене врятували, і за три тижні я одужав. Ви знаєте, мій любий Кандіде, що я був дуже вродливий; тепер я став ще кращий, і тому чесний панотець Круст, начальник дому, відчув до мене найніжнішу приязнь; він зробив мене послушником, і через якийсь час мене послали до Риму. Панотцеві генералу треба було навербувати молодих німецьких єзуїтів. Парагвайські господарі хотіли як - найменше мати еспанських єзуїтів; вони радніше брали чужинців, якими сподівались краще орудувати. Чесний панотець генерал визнав мене гідним працювати в цьому вертограді. Ми поїхали: один поляк, один тирольєць і я. Коли ми прибули, мене ласково настановили піддияконом і лейтенантом; тепер я полковник і священик. Ми хоробро зустрінемо військо еспанського короля, і, присягаюсь вам, вони будуть богопрокляті і розбиті. Провидіння посилає вас, щоб ви допомогли нам... Але чи правда ж тому, що моя люба сестра Кунігунда тут близько, в буенос-айреського губернатора?»

Кандід заприсягся йому, що немає нічого певнішого. І знову потекли слізози.

Барон не випускав Кандіда із своїх обій-

мів, називав його своїм братом і рятівником.

«О, можливо», казав він йому, «що ми разом, мій любий Кандіде, вступимо переможцями до міста і визволимо мою сестру Кунігунду».

«Це все, чого я бажаю», сказав Кандід, «я мав з нею побратися і не перестаю на те сподіватись».

«Ви—негідник!» відповів барон, «ви зважилися-б узяти мою сестру, баронесу сімдесят другого покоління! Та як вам стало нахабства виповісти мені такий зухвалий намір?»

Кандід, оставшись з такої мови, відповів йому:

«Чесний отче, ніякі покоління в світі нічого не важать; я вирвав вашу сестру з рук єрея та інквізитора; вона мені багато чим зобов'язана, і сама хоче одружитись зо мною. Учитель Панглос мені завсіди казав, що всі люди рівні, і я напевно поберуся з нею».

«Це ми ще побачимо, негіднику!» сказав єзуїт барон Тундер-тен-тронк, міцно вдавивши його шпагою вплаз по обличчю.

Кандід умить витяг свою і встромив її по самий держак у живіт баронові єзуїту; але, витягши шпагу геть скривавлену, почав плакати.

«Ох, боже-ж мій!» казав він, «я забив свого колишнього пана, свого друга і зятя; я—найлігідніша людина в світі, а забив уже трьох, і між ними—двох священиків».

Прибіг Какамбо, що вартував на порозі альтани.

«Нам лишається тільки дорого продати своє життя», сказав йому Кандід; «зараз до альтани зайдуть, ми мусимо вмерти із зброєю в руках».

Какамбо, бувавши уже в пригодах, не стерявся; він зняв з барона єзуїтську рясу, надів її на Кандіда, дав йому чотирикутній капеллю забитого і посадив його на коня. Все це зроблено було в одну мить.

«Женімо вчвал, мій пане; всі вас матимуть за єзуїта, що іде з наказами, і ми встигнемо перейти кордон перше, як за нами кинуться навздогін».

І з тими словами він помчав уперед, вигукуючи по-іспанському:

«Дорогу, дорогу чесному панотцеві полковнику!»

XVI.

ЩО СТАЛОСЯ З ДВОМА МАНДРІВНИКАМИ, З ДВОМА ДІВЧАТАМИ, ДВОМА МАВПАМИ І ДИКУНАМИ, ЩО ЗВУТЬСЯ ОРЕЙЛОНAMI.

Кандід і його слуга були вже далеко за заставою, а в таборі ніхто ще не зінав про смерть німецького єзуїта. Дбайливий Какамбо не забув набити свою торбину хлібом, шоколадою, шинкою, овочами і кількома мірами вина. Вони заглибились на своїх андалузьких конях у невідому країну, ніде не надибуючи жадної дороги. Нарешті, вони натрапили на прекрасну луку, перетяту струмками. Наші мандрівники пустили коні лопастись; Какамбо запропонував своєму панові попоїсти, і сам подав йому приклад.

«Як ти хочеш, щоб я ів шинку», казав Кандід, «коли я забив пана барона і почуваю, що ніколи в світі вже не судилося мені побачити прекрасну Кунігунду? Навіщо тягтиму я свої нещасні дні, коли маю нидіти далеко від неї в гризоті й розпачу? І що скаже *Journal de Trévoix*?»

Кажучи так, він узявся до їжі. Сонце сідало. Раптом наші мандрівники почули кілька далеких вигуків, здавалося, жіночих. Вони не могли розпізнати, чи то були крики туги, чи радости, але схопилися з тією турботою й тривогою, що незмінно опановує людину в незнайомій країні. Кричало двійко голісіньких дівчат, що легко бігли край луки, а за ними гналися дві мавпи, кусаючи їм стегна. Кандіда пойняв жаль; він навчився в болгар так стріляти, що міг-би збити горішок із куща, не зачепивши листу. Він узяв свою, на дві рури, еспанську рушницю, стрельнув і забив обох мавп.

«Слава богу, мій любий Какамбо! Я визволив із великої небезпеки ці два нещасні створіння; коли я зробив гріх, убивши інквізитора та єзуїта, то я спокутував його, урятувавши життя цим дівчатам. Може бути, це дівчата значного роду й стану, і цей випадок може стати нам у великій пригоді в цій країні».

Він хотів говорити далі, але йому відібрало мову, скоро він побачив, що дівчата ніжно обіймають двох тих мавп і розливаються над ними слізами, виловлюючи повітря найтужливішими криками.

«Я ніколи не сподівався такої душевної добrosti», сказав він зрештою до Какамбо, але той відповів:

«Добре діло ви тут зробили, мій пане: ви забили коханців цих паннів!»

«Коханців! Чи може це бути? Ви глузуете з мене, Какамбо! Як вам повірити?»

«Любий мій пане», відмовив Какамбо; «ви завжди всьому дивуєтесь; хіба це вже так дивно, що по деяких країнах мавпи користуються прихильністю в жінок? Вони-ж на чверть люди, точнісінько, як я на чверть еспанець».

«Ох!» зідхнув Кандід, «я пригадую, вчитель Панглос казав мені, що колись такі випадки траплялись і що від такого поєднання пішли фавни й сатири²⁷, яких бачили великі люди давнини; але я все те уважав за байку».

«Ви маєте переконатись тепер», сказав Какамбо, «що це правда, і ви бачите, як з цього користуються особи, що не дістали певного виховання. Єдине, чого я боюся, це—щоб ці дами не нарobili нам клопоту».

Ці поважні міркування спонукали Кандіда покинути луку і заглибитися в ліс. Там він повечеряв із Какамбо, і обидва заснули на моху, проклинаючи португальського єзуїта, буенос-айреського губернатора і барона.

Прокинувшись, вони відчули, що не можуть ворухнутись. Причина була та, що вночі їх пов'язали личаковими мотузками тубільці-орейлони, яким двоє дівчат на їх виказали. Їх оточувало з півсотні голісіньких орейлонів, озброєних стрілами, палицями та камінними

сокирами; одні з них гріли великий казан, другі готували рожни, і всі кричали:

«Це єзуїт, єзуїт! Помстимось і попоїмо в смак! З'їмо єзуїта, з'їмо!»

«Я-ж вам казав, любий мій пане», сумно скрикнув Какамбо, «що ці дівчата таки підведуть нас під монастир».

Кандід аж скрикнув, побачивши казан та рожни:

«Нас напевно засмажать або зварять. Ох, що сказав-би вчитель Панглос, коли-б побачив, яка є справжня незіпсuta природа. Хай усе є добре, але я скажу, що жорстока тө річ втратити Кунігунду і потрапити на рожен до орейлонів».

Какамбо не жутився ніколи.

«Не вдавайтесь в розпуку», сказав він упалому в розpacч Кандідові; «я трохи розумію гутірку цього народу і поговорю з ними».

«Не забудьте-ж», сказав Кандід, «нагадати їм, яка то страшна нелюдськість варити людей, і як мало в тому християнського».

«Панове», сказав Какамбо, «ви сподіваєтесь сьогодні з'їсти єзуїта? Це дуже добре; немає нічого справедливішого, як саме так поводитись із своїми ворогами. Справді, природне право навчає нас убивати свого близнього, і так робиться по всій землі. Коли ми не користуємось правом їх їсти, то тільки тому, що маємо багато іншої їжі; але у вас немає такого достатку, і, певна річ, краще самому з'їсти свого ворога, ніж віддати крукам та гавам здобутки своєї перемоги. Але, панове, ви-ж не захочете їсти своїх приятелів. Ви га-

даєте, що насадите на рожен єзуїта, а в дійсності засмажите свого оборонця, ворога ваших ворогів. Що-до мене, то я народився у вашій країні, а цей добродій, що його всі ви бачите, це мій пан, і зовсім не єзуїт; він допіру забив єзуїта і надів його шкуру. Ось де причина вашої помилки. Щоб перевірити мої слова—візьміть оцю його рясу і підіть до першої застави землі *los padres* і розпитайте, чи не вбив мій пан єзуїтського офіцера. На це треба небагато часу; ви завсіди встигнете нас з'їсти, коли я збрехав. Але, коли я казав вам правду, то ви досить знаєтесь на принципах публічного права, на звичаях і законах, щоб не відмовити нам ласки».

Орейлони визнали цю промову за дуже розумну; вони вирядили двох старшин, щоб ті як-найшвидче допиталися правди. Депутати пильно виконали своє доручення і незабаром повернулися з добрими відомостями. Орейлони розв'язали обох бранців, всяко їм догоджали, запропонували дівчат, дали їм харчів на дорогу і провели до границі своєї держави, радісно вигукуючи:

«Він не єзуїт, не єзуїт!»

Кандід не переставав дивуватися з причини свого звільнення.

«Який народ», говорив він, «які люди! які звичаї! Коли-б я не мав щастя проколоти наскрізь брата панни Кунігунди, то мене без жалю з'єли-б. А, зрештою, природа сама по собі добра, бо ці люди, замісць з'єсти мене, зробили мені тисячу приемностей, скоро довідались, що я не єзуїт».

ЯК КАНДІД І ЙОГО СЛУГА ПРИБУЛИ ДО КРАЇНИ ЕЛЬДОРАДО ²⁸ І ЩО ВОНИ ТАМ ПОБАЧИЛИ.

Коли вони були вже на Орейлонському кордоні, Какамбо сказав Кандідові:

«Ви бачите, ця півкуля аж ніяк не краща за другу; послухайтесь мене, вернімось як-найшвидче до Європи».

«Як туди вернутись?» сказав Кандід, «і куди? Коли я поїду на батьківщину, там авари і болгари ріжуть стрічного й поперечного; коли я повернусь до Португалії, там мене спалять; коли-ж ми лишимося в цій країні, ми кожну мить ризикуємо потрапити на рожен. Та й як зважусь я покинути ту частину світа, де живе панна Кунігунда?»

«Ідьмо до Кайєни», сказав Какамбо, «ми там здібаемо французів, що вештаються по всіх усюдах, вони допоможуть нам. Господь, може, зглянеться на нас».

До Кайєни добитися було не легко; вони приблизно знали, кудою треба простиувати, але скрізь були жахливі перепони: гори, ріки, безодні, розбійники, дикуни. Їх коні подохли з утоми, харчі були спожиті, цілий місяць вони живились самими-но дикими овочами й нарешті потрапили на берег невеликої річки, порослої кокосовими пальмами, що підживили їм життя та надій.

Какамбо, що завсіди давав не гірші, аніж стара, поради, мовив Кандідові:

«Іти нам уже не сила; попоходили ми доволі; я бачу порожній човник на річці, на-

кидаймо в нього кокосових оріхів, сядьмо туди сами та й попливімо за водою; річка завсіди веде до якоїсь залюдненої країни. Коли ми не знайдемо там чогось приємного, то принаймні побачимо щось нове».

«Попливімо», сказав Кандід, «здаймось на волю Провидіння!»

Вони пропливли кілька лье між берегами, то квітними, то пустинними, то положистими, то скелястими. Річка де-далі ширшла, нарешті, вона зникла під склепінням жахливих скель, що зносились аж до неба. Наші мандрівники мали відвагу пуститись за хвилями під це склепіння. Стиснена в цьому просторі річка понесла їх з страшною хуткістю та ревом. Через двадцять чотири години вони знову побачили світло, але їх човен потрошило об підводне каміння, і вони мусіли дряпаться по скелях аж цілу лье; нарешті, вони побачили безмежний обрій, оточений неприступними горами. Земля була оброблена однаково для пожитку і для втіхи; корисне скрізь єдналося з приємним; шляхи були вкриті чи, певніше, оздоблені повозами блискучої форми і з блискучого матеріялу; на них сиділи чоловіки й жінки виключної краси, а везли їх грубезні червоні барани так хутко, що швидкістю переважали найкращих андалузьких, тетуанських та марокканських коней.

«Еге», сказав Кандід, «та ця країна краща за Вестфалію».

Він спинився з Какамбо коло першого села, що йм стрілось. На царині кілька сіль-

ських дітей, одягнутих у злотопарчеве лахміття, гралися кидальними кружалами; люди з нашого світу цікаво на них роздивлялись: їх кружала були широченькі, круглі платівки, жовті, червоні та зелені, і якось незвичайно блищали. Мандрівників узяло бажання підняти кілька з них; усі вони були з золота, смарагдів та рубінів, і найменший з них був-би найбільшою оздoboю на Моголовому троні.

«Безперечно», сказав Какамбо, «це все діти тутешнього короля, що гуляють у кружала».

В цю хвилю з'явився сільський учитель, щоб зайняти їх до школи.

«А от», сказав Кандід, «і вихователь королівської родини».

Маленькі пустуни відразу-ж покинули свою забавку, полишавши долі свої кружала і все, чим розважались. Кандід усе те підняв, побіг до вихователя і подав йому з великою пошаною, показуючи на мигах, що їх королівські високості забули своє золото та самоцвіти. Сільський учитель, посміхнувшись, кинув їх на землю, з цікавістю та здивуванням поглянув на Кандіда і пішов собі далі.

Мандрівники не забули зібрати золото, рубіни та смарагди.

«Де ми?» скрикнув Кандід. «Як гарно виховують дітей тутешнього короля, навчаючи їх зневажати золото та дорогі самоцвіти».

Какамбо був так само здивований, як і Кандід. Нарешті вони наблизились до першої хати в селі; вона була збудована, як європейський палац. Багацько люду тиснулось у

дверях, а ще більше було в середині; часами чулася дуже приємна музика і долітав смачний дух із кухні. Какамбо підійшов до дверей і почув, що розмовляють по-перуанському; то була його рідна мова, бо, як усі знають, Какамбо народився в Тукумані, на селі, де іншої мови немає.

«Я буду вам за перекладача», сказав він Кандідові, «зайдімо, це ресторація».

Ту-ж мить двоє готельних хлопчиків і двоє дівчаток, одягнутих у золоте сукно, з пов'язаним стъожками волоссям, запросили їх сідати до загального столу. Подали чотири супи, з двома папугами в кожному, вареного яструба, що важив двісті фунтів, дві смажені мавпи, чудові на смак, триста колібрі в одному полумиску і шістсот пташок-мух у другому, виборні рагу і ніжні тістечка; всі тарелі були кришталеві. Готельні хлопчики й дівчатка наливали лікери з цукрової трости.

Відвідувачі були здебільшого купці та візники, всі надзвичайно ввічливі; вони де прощо запитали Какамбо, дуже скромно й обережно, і на його питання відповідали охоче.

Коли вони попоїли, Какамбо гадав, так само, як і Кандід, що вони добре заплатять за страву, коли кинуть на стіл два чималенькі шматки золота, що підняли дорогою, але господар і господиня вибухнули сміхом і довго держалися за боки. Нарешті, вони заспокоїлись, і господар сказав:

«Панове, ми добре бачимо, що ви чужинці, а ми їх бачити не звикли. Даруйте нам, що ми посміялися, коли ви схотіли заплатити

нам камінцями з дороги. У вас, мабуть, немає тутешніх грошей, але тут їх і не треба, щоб пообідати. Всі готелі поставлено у нас для вигоди гандлярів, і утримує їх держава. Тут вас кепсько нагодували, бо це бідне село, але в інших місцях вас привітають, як треба».

Какамбо з'ясував Кандідові господареву мову, і Кандід слухав її з тим самим здивуванням, з яким Какамбо її перекладав.

«Що-ж воно за країна, незнана всій решті землі», говорили вони один одному, «де природа так різиться від нашої? Мабуть це й є та країна, де все йде гаразд; бо-ж неодмінно треба, щоб така країна існуvalа. І хоч що там говорив учитель Панглос, а я часто помічав, що у Вестфалії було чимало лихого».

XVIII.

ЩО ПОБАЧИЛИ ВОНИ В КРАІНІ ЕЛЬДОРАДО.

Какамбо висловив господареві все своє здивування; господар йому відповів:

«Я нічого не знаю; мені й так добре; але є у нас старий, що був колись при дворі; то наймудріша людина в королівстві і охоче вам усе розповість».

Він зараз-же повів Какамбо до того діда. Кандід відогравав другорядну лише роль, провожаючи свого служку. Вони ввійшли до дуже простого будинку, бо двері в йому були тільки срібні, а облямівка кімнат тільки золота, але все в йому зроблено було з таким смаком, що не поступалося і найбагатшим на-

віть оздобам. Передвітальня була інкрустована справді тільки рубінами та смарагдами, але порядок, що в ній панував, надолужував і прикрашав цю надзвичайну простоту.

Дід посадив обох чужинців на канапі, набитій пухом колібрі; почастував їх лікером із діямантових ваз і потім заспокоїв їх цікавість такими словами:

«Мені сто сімдесят два роки, і мій покійний батько, королівський конюший, розказував мені про дивні перевороти в Перу, свідком яких був. Королівство, де ми перебуваємо, є давня батьківщина інків, що дуже необачно покинули її, щоб здобути інші землі, де їх, кінець-кінцем, понищили еспанці.

«Ті принці з їх роду, що лишились на своїй рідній землі, були розумніші; за згодою всього народу, вони ухвалили, щоб ні один підданий не виходив за межі нашої маленької держави, і тим зберегли нам нашу простоту й добробут. Еспанці, що мали деякі невиразні відомості про нашу країну, назвали її Ельдорадо, а один англієць, на ім'я кавалер Ралей²⁹, навіть наблизився до нас, років сто тому. Але як нас оточують неприступні скелі та безодні, то ми й досі маємо захист від неситого хижактва європейських народів, що почивають незрозумілу пристрасть до каміння й живтих грудок нашої землі і за-для них перебили-б усіх нас до одного».

Розмова точилася довго: говорили про форму правління, про звичаї, жіночі, про громадські видовища, про мистецтво. Наприкінці Кандід, що завжди мав нахил до метафізики,

запитався через Какамбо, чи є у країні яка релігія.

Старий трохи почервонів.

«Як ви можете сумніватися в тому?» сказав він. «Невже ви уважаєте нас невдячними?»

Какамбо члено тоді запитався, яка-ж саме релігія в Ельдорадо.

Старий почервонів знову.

«Хіба може бути дві релігії?» мовив він. «Я гадаю, у нас така релігія, як і по всьому світі. Ми день і ніч поклоняємось богові!»

«Ви поклоняєтесь єдином у богові?» спитав Какамбо, що весь час перекладав Кандідові сумніви.

«Видима річ», відповів старий, «бо-ж їх не два, не три й не чотири. Мушу сказати, люди з вашого світу ставлять дуже чудні запитання».

Кандід невгаваючи розпитував доброго діда; він хотів знати, як саме моляться богові в Ельдорадо.

«Ми йому зовсім не молимось», сказав добрий і шановний мудрець; «ми не маємо що в нього просити,—він дав нам все, що треба; ми лише невпинно йому дякуємо».

Кандідові схотілося тоді побачити їхніх жерців. Добрий дід посміхнувся.

«Друзі мої», сказав він, «усі ми тут жерці. Король і старшини родин що-ранку співають вдячних псальмів у супроводі п'ятьох чи шістьох тисяч музик».

«Як! у вас немає ченців, що навчають, спречаються, керують, хитрутуть і палять людей, які тримаються іншої думки?»

«Очевидячки, ми ще не божевільні», сказав старий; «всі ми однієї думки, і ніяк не розумімо, яких ішо вам треба ченців».

Кандід під час цієї розмови пробував у захваті і говорив сам собі:

«Все це дуже відмінне від Вестфалії і від замку пана барона; коли-б наш друг Панглос побачив Ельдорадо, він-би не казав, що замок Тундер-тен-тронк найкращий з усього, що є на землі; от як корисно мандрувати!»

По цій довгій розмові добрий дідок казав запрягти шість баранів у карету і дав мандрівникам дванадцять слуг, що мали їх провести до двору.

«Даруйте», сказав він, «що мої літа позбавляють мене чести вас провожати. Король стріне вас ласково, ви не будете невдоволені, і, я сподіваюсь, не осудите тутешніх звичаїв, як що деякі з них вам не сподобаються».

Кандід і Какамбо сіли в карету; шестеро баранів помчали, і менше, як за чотири години, вони прибули до королівського палацу, що стояв на краю столиці. Портал його був двісті двадцять футів заввишки і сто завширшки; не можна визначити, з чого він був збудований, але одразу видко було, як безмірно той дивний матеріял переважає кремінці та пісок, що ми звемо золотом та дорогоцінним камінням.

Двадцять прегарних дівчат з королівської гвардії зустріли Кандіда і Какамбо, коли вони виходили з карети, повели їх до лазні, повбирали їх в одежду, виткану з пуху колібрі.

личністю, своїм слугою Какамбо та кількома дамами. Ніде не готували таких смачних страв, і ніколи не було дотепнішого розмовника під час вечері, як його величність. Какамбо перекладав Кандідові королівські дотепи, і навіть у перекладі вони зоставалися дотепами. З усього, що дивувало Кандіда, це здивувало його найбільше.

Цілий місяць пробули вони в тому гостинному домі. Кандід раз-у-раз говорив до Какамбо:

«Бачу і ще раз бачу, приятелю мій, що замок, де я народився, не варт краю, де ми перебуваємо тепер, але нема тут панни Кунігунди, та й ви, безперечно, маєте якусь коханку в Європі. Коли ми лишимося тут, ми будемо такі, як і інші; а коли повернемось у свій край хоч-би з десятком баранів, вантажених ельдорадським камінням, ми будемо багатші за всіх королів вкупі; ми не боятимемся інквізиторів і легко зможемо визволити панну Кунігунду».

Така мова подобалась Какамбо; відбути подорож, піднести в очах своїх знайомих, розповісти їм про все, що бачили в мандрівці,—все це так приємно, що наші щасливці поклали не лишатись тут далі і розпрощатися з його величністю.

«Ви робите дурниці», сказав їм король; «я знаю, що моя країна не бо-зна яка гарна; але де можна жити, там треба і залишатись. Звичайно, я не маю права затримувати чужинців; така тиранія суперечить і нашим звичаям, і нашим законам; усі люди вільні. Виїздіть,

Після цього двірські старшини і дами повели їх до покоїв його величності по-між двома лавами музик, по тисячі душ у кожній, згідно з тамтешнім церемоніялом. Коли вони наблизились до тронної залі, Какамбо спитав у старшин, як треба вітати його величність: падати навколошки, чи на живіт? класти руки на голову чи на зад? і чи треба лизати пил на підлозі?—одно слово, що велить звичай?

«У нас звичай», сказав старшина, «обіймати короля і цілувати його в обидві щоки».

Кандід і Какамбо кинулись королеві на шию, а той привітав їх так ласково, як тільки можна уявити, і ввічливо запросив їх повечеряти.

Тим часом їм показали місто, громадські будівлі, що зносилися до хмар, сходи, прикрашені тисячами колон, фонтани з чистою водою, фонтани з трояндовою водою та лікерами з цукрової трости, що невпинно збігали до великих водозборів, викладених якимсь коштовним камінням, що повівало паходами, подібними до духу гвоздиків та кориці. Кандід хотів побачити суд і парламент; йому сказали, що цього тут немає, що тут ніхто не позивається. Він поцікавився, чи є тут в'язниці, і йому відповіли, що ні. Але найбільше його здивував і найприємніше вразив палац наук, де він побачив галерію, дві тисячі кроків завдовжки, всю заставлену математичним та фізичним приладдям.

Оглянувши за пообідню годину ледве тисячу частину міста, вони повернулися до короля. Кандід сів до столу разом з його ве-

коли схочете, але вийти звідси дуже тяжко. Швидкою рікою, що біжить по-під скельним склепінням і якою ви чудом якимсь дістались сюди, вам проти води не виїхати. Гори, що оточують мое королівство—десять тисяч футів заввишки, і прямовисні, як мури; кожна з них завширшки не менше, як десять льє; і зійти на них можна лише тими стромовинами. Проте, коли ви неодмінно хочете виїхати, я дам наказ інженерам збудувати якусь машину, що вигідно перенесе вас через усі перешкоди. Коли ви перейдете гори, ніхто вже не зможе товарищувати вам у дорозі: мої піддані заприсяглися не переступати нашої огорожі—гірського кряжа, і мають досить мудrosti не ламати своєї присяги. Крім цього, просіть у мене все, що вам до вподоби».

«Ми просимо у вашої величності», сказав Какамбо, «лише кількох баранів, вантажених харчами, камінням та жовтими грудками з вашого краю».

Король засміявся.

«Не розумію», сказав він, «чим саме так до смаку припали вам, європейцям, оті наші жовті грудки, але беріть їх, скільки знаєте, і хай вони підуть вам на пожиток».

Ту-ж мить він наказав своїм інженерам збудувати машину, яка-б переправила обох диваків за межі королівства. Три тисячі видатних фізиків працювали над нею два тижні і коштувала вона тільки двадцять мільйонів фунтів стерлінгів на тамтешні гроші. У машину посадили Кандіда й Какамбо; з ними

була пара великих червоних баранів, осідланих і загнузданих, щоб їхати верхи, спустившися з гір, двадцять в'ючних баранів, вантажених харчами, тридцять баранів, вантажених зразками найцікавіших дивоглядів краю, і п'ятдесят, обтяжених золотом, коштовностями та діамантами.

Король ніжно обняв обох зайд.

Дивне то було видовище—їхній від'їзд та той дотепний спосіб, яким їх підняли з баранами на саме верхогір'я. Фізики, приставивши їх у безпечне місце, попрощалися з ними, і Кандід не мав уже іншого бажання і іншої мети, як подарувати своїх баранів панні Кунігунді.

«Маємо тепер чим заплатити буенос-айреському губернаторові», сказав він, «коли тільки панні Кунігунді можна зложити ціну. Рушаймо до Кайени, сідаймо на корабель, а там побачимо, яке королівство нам купувати».

XIX.

ЩО ІМ ТРАПИЛОСЬ У СУРИНАМІ, І ЯК КАНДІД ПОЗНАЙОМИВСЯ З МАРТЕНОМ.

Перший день нашим мандрівникам був досить приемний. Їх бадьорила думка, що вони посідають скарби, які переважать багатства всієї Азії, Європи і Африки разом. Кандід у захваті викарбовував ім'я Кунігунди на деревах. Другого дня пара баранів загрузла в тряsovині і загинула разом з усією своєю покладовою; ще пара подохла з утоми кілька день згодом; семеро чи восьмеро загинули з го-

лоду серед пустелі; інші потрапили через кілька день до безодні. Зрештою, по стоден-нім переході, у них залишилася одним-одна пара баранів.

Кандід сказав до Какамбо:

«Приятелю мій, ви бачите, які скороминущі скарби цього світу; нема нічого сталого,крім чесноти та щастя знов побачити панну Куні-гунду».

«Так», відповів Какамбо, «але нам залишилася ще пара баранів, а на них більше скарбів, аніж у еспанського короля. Я бачу оддалік місто і гадаю, що то Суринам, який належить голландцям. Кінець нашим злигодням; починається наше щастя».

Наближаючись до міста, вони побачили негра, що лежав на землі і мав на собі лише половину вбраних, тоб-то сині полотняні штані: бідоласі не ставало лівої ноги і правої руки.

«Боже мій!» сказав йому Кандід по-голландському, «що робиш ти, друже мій, у такому жахливому стані?»

«Я чекаю свого господаря, пана Вандерден-дуря, славетного негоціянта», відповів негр.

«То це пан Вандердендур так з тобою поводиться?» спітав Кандід.

«Так, пане», обізвався негр, «такий звичай. Двічі на рік дають нам полотняні штани, і то вся наша одяга. Коли ми працюємо на цукроварні і нам відрве журнами палець,—нам відтинають руку. Коли хто з нас надумається втікати, нам відтинають ногу; мені трапились обидві ці пригоди. От якою ціною ви юсте

цукор в Європі. Проте, моя мати, продаючи мене за десять патагонських еку на гвінейському березі, говорила мені: «Люба моя дитино, шануй наші фетиші, вклоняйся їм день і ніч, вони дадуть тобі долю в житті; тобі випадає честь бути рабом наших білих господарів, і тим прислужитися щастлю своїх батьків». Леле, я не знаю, чи зробив я їх щасливими, але вони мене не зробили. Собаки, мавпи і папуги тисячу раз щасливіші, як ми. Голяндські жерці, що повернули мене на свою віру, кажуть мені що-неділі, ніби всі ми, білі й чорні, однаково діти Адамові. Я не знаюся на генеалогії, але, коли ці проповідники кажуть правду, то всі ми доводимось одно одному братами у других. Але погодьтесь зо мною, не можна гірше поводитись з власними родичами».

«О, Панглосе!» скрикнув Кандід, «ти не передбачав такої гидоти! Чи не час уже мені зректися твого оптимізму?»

«Що таке оптимізм?» спитав Какамбо.

«Ох!» відповів Кандід, «це пристрасть запевняти, що все йде добре, коли все складається на зле».

Він умивався слізьми, дивлячись на негра, і так плачуши, вступив до Суринаму.

Перш за все вони розпитались, чи немає в порту якого корабля, що міг-би взяти їх до Буенос-Айресу. Той, до кого вони звернулись, був еспанський корабельник; він запропонував скласти з ним чесну умову. Він призначив їм побачення в шинку. Кандід і вірний Какамбо пішли туди разом із своїми баранами.

У Кандіда що на душі було, те й на язиці; він розповів еспанцеві всі свої пригоди і признався, що хоче викрасти панну Кунігунду.

«Навряд чи повезу я вас до Буенос-Айресу», сказав корабельник: «мене повісять і вас теж. Прекрасна Кунігунда—найулюблениша коханка пана губернатора».

Це вразило Кандіда, як блискавка. Він довго плакав і звернувся нарешті до Какамбо:

«От що треба зробити, мій любий друже», сказав він йому. «У кожного з нас є в кешені на п'ять чи шість мільйонів діямантів. Ти спритніший за мене. Ідь по панну Кунігунду до Буенос-Айресу. Коли губернатор опиратиметься, дай йому мільйон; коли він не згоджуватиметься, дай йому два. Ти не вбивав інквізитора, тебе не ловитимуть. Я дговорю другий корабель і дожидатиму тебе у Венеції: то вільна країна і там не страшно ні болгар, ні аварів, ні єреїв, ні інквізиторів».

Какамбо привітав цю мудру постанову. Тяжко було йому розлучатися з своїм добрим господарем, що став найщирішим його приятелем, але радість стати йому в пригоді переважила горе розлуки. Вони обнялися, заливаючись слізьми. Кандід наказував йому, щоб не забував і старої. Какамбо рушив того-ж дня.

Люба людина був цей Какамбо!

Кандід прожив іще скількись часу в Суринамі, виглядаючи корабельника, що згодився-б везти до Італії його самого та двох баранів, що в нього лишилися. Він найняв слуг і накупив усього, що треба на довгу по-

дорож. Нарешті до нього прийшов пан Вандердендур, господар великого корабля.

«Скільки ви візьмете?» спитався Кандід, «щоб перевезти навпрямки до Венеції мене самого, моїх людей, мій багаж і цю пару баранів?»

Господар приставав на десять тисяч піastrів. Кандід не спречався.

«Ого!» сказав сам собі мудрий Вандердендур; «цей чужинець дає десять тисяч піastrів відразу! Мабуть, він дуже багатий».

Потім, повернувшись за хвилину, він зявив, що не може їхати дешевше, як за двадцять тисяч.

«Гаразд, ви їх матимете», сказав Кандід.

«Еге», мовив нишком купець, «та він і двадцять тисяч піastrів дає так само легко, як і десять».

Він повернувся знову і сказав, що не може везти його до Венеції дешевше, як за тридцять тисяч піastrів.

«Даю тридцять тисяч», відповів Кандід.

«Го-го!» знову сказав собі голяндський купець, «та й тридцять тисяч піastrів нічого для нього не важать; напевно, на тих баранах незліченні скарби. Але не настоюймо далі, хай заплатить спочатку тридцять тисяч піastrів, а там побачимо».

Кандід продав два маленькі діаманти, з яких менший коштував більше, ніж правив купець. Він заплатив наперед. Баранів перевезено на корабель. Кандід плив за ними човном, щоб сісти на корабель у рейді. Але корабельник не гаяв часу, наставив вітрила і ру-

шив, скориставшися сприятливим вітром. Спантеличений і оставлій Кандід незабаром утратив його з-перед очей.

«Леле!» скрикнув він, «от підступство, гідне старого світу!»

Він повернувся на берег, не тямлячись з розпачу; і не диво, бо він втратив скарби, що могли-б збагатити двадцятьох монархів.

Він удався до голянського судді; а що був трохи схвильований, то над міру став стукити в двері; зайдовши до камери, він доповів свою пригоду трохи голосніше, як належало. Суддя спочатку казав йому заплатити десять тисяч піястрів за гармідер, якого він наробив; потім спокійно вислухав його, пообіцяв розглянути справу, тільки-но повернеться купець, і стягнув з нього десять тисяч піястрів на судові витрати.

Ця справа довела Кандіда до повного одчаю; правда, йому доводилось зазнавати нещастя, у тисячу раз прикріших, але байдужість судді і спокій корабельника, що обікрав його, розпалили йому жовч і вкинули його в чорну меланхолію. Людська злоба стала перед ним у всій гидоті; в гірких думках потопав він.

В цей час один французький корабель мав рушати на Бордо. Кандід, що ~~вже~~ не мав баранів, вантажених діамантами, найняв собі каюту за правдиву ціну і сповістив по місту, що заплатить за перевіз і харчування, ще й дастъ дві тисячі піястрів тому, хто скоче з ним подорожувати,—з одною лише умовою,

щоб то була найрозчарованіша і найненасніша людина на всю округу.

До нього з'явилось стільки претендентів, що й ціла флота не могла-б їх змістити. Кандід, щоб не помилитись у виборі, одібрав із них душ двадцять, що видалися йому людьми найбільш товариськими і вартими переваги. Він запросив їх до шинку і почастував вечерею з умовою, щоб кожен з них заприєгнувся розповісти по правді свою історію, приобіцявші їм вибрati того, хто здастся йому гідним найбільшого жалю і найбільш незадоволеним з свого становища, а всім іншим зробити подарунки.

Засідання тривало до четвертої години ранку. Кандід, вислухаючи всі ті пригоди, знову пригадував, що говорила йому стара по дорозі до Буенос-Айресу, і той заклад, який вона пропонувала: що нема людини на кораблі, яка-б не зазнала найтяжчого лиха.

Панглоса він згадував при кожній пригоді, яку йому розповідали.

«Панглосові тяжко було-б тепер боронити свою систему», казав він. «Хотів-би я тепер його побачити. Коли і є де, щоб усе було гарразд, то тільки в Ельдорадо, а більш ніде».

Кінець-кінцем, він спинився вибором на вбогому вченому, що десять років працював у амстердамських книгарів. Він прийшов до висновку, що нема в світі праці, яка-б могла так спротивіти.

Цього ученого, що був; крім того, добра душа, пограбувала жінка, побив свій-же син і покинула власна дочка, яку викрав один пор-

тугалець. Нарешті він позувся посади, з якої жив, і всі Суринамські проповідники переслідували його, уважаючи за социніянця³⁰. Правду сказати, інші були так само нещасні, як і він, але Кандід сподіався, що вчений розважатиме його в дорозі. Всі інші суперники вирішили, що Кандід вельми їх скривдив, але він заспокоїв їх, давши кожному сотні піястрів.

XX.

ЩО СТАЛОСЯ З КАНДІДОМ ТА МАРТЕНОМ НА МОРІ.

Старий учений, що звався Мартеном, сів на корабель і вирушив на Бордо з Кандідом. Обидва багато бачили і багато страждали, то коли-б вони пливли від Суринamu до Японії повз ріг Доброї Надії, то й тоді Ім-би не забракло матеріялу до розмови про зло моральне і зло фізичне.

Проте, Кандід мав велику перевагу над Мартеном, бо сподіався знов побачити панну Кунігунду, Мартенові-ж не було на що сподіватись; крім того, він не мав ні золота, ні діямантів. І хоч Кандід утратив сотню великих червоних баранів, навантажених найбільшими скарбами землі, хоч йому ні на мить не давало спокою шахрайство голяндського корабельника, а втім, коли він згадував, що залишилося ще в його кешенях, і коли говорив про Кунігунду, а надто попоївши, він знову нахилявся до Панглосової системи.

«А ви, добродію Мартене», допитувався

він в ученого, «якої ви гадки про зло моральне і зло фізичне?»

«Добродію», відповів Мартен, «мої попи обвинуватили мене в социніянстві, але по суті я маніхей»³¹.

«Ви глузуете з мене», сказав Кандід, «маніхейв ніде вже немає на світі».

«Є, хоч-би я, наприклад», мовив Мартен. «Що маю робити? — інакше я думати не можу».

«То значить, у вас сидить диявол», сказав Кандід.

«Він так глибоко входить у справи цього світу», відповів Мартен, «що, можливо, сидить і в мені, як і скрізь. Правду мовити, коли я дивлюсь на цю кулю, чи, певніше, кульку, мені здається, що бог віддав її на поталу якійсь лихій істоті,—для Ельдорадо я роблю виняток. Я ніде не бачив міста, що не хотіло-б зруйнувати сусіднє місто, не бачив родини, що не хотіла-б знищити іншу родину. Скрізь малі кленуть великих, що перед ними плазують, а сильні вважають їх за отару, гандлюють їх вовною і м'ясом. По всій Європі, з краю до краю, мільйон убійників, вишивуваних полками, дисципліновано вбивають і грабують, щоб заробити на прожиток, бо не мають чеснішого ремесла; по містах, де, на перший погляд, панує мир і квітнуть мистецтва, людей долягають заздрість, клопіт і турботи—чи не більше, як лихо війни мучить обложене місто. Потайні печалі ще дошкульніші, як громадське лихо. Одно слово, я стільки бачив і стільки витерпів, що став маніхеєм».

«Проте, єсть і добро», відповів Кандід.

«Можливо», сказав Мартен, «тільки мені воно незнане».

Серед такої суперечки до них долетіли гарматні постріли; де-далі ті постріли ставали чутніші. Всі озброїлись зоровими трубами, і побачили два кораблі, що билися десь за три милі від них; вітер так близько пригнав бойців до французького корабля, що пасажири мали приємність увію надивитись на той бій. Нарешті один із кораблів пальнув у другий так низько і так влучно, що той пішов на дно. Кандід і Мартен виразно бачили кілька десятків людей на палубі затопленого корабля; всі вони зводили руки до неба, зойкали і кричали.

За хвилину все щезло в морі.

«Бачите», сказав Мартен, «як люди поводяться одно з одним».

«Це правда», сказав Кандід, «є таки щось від диявола в цій справі».

Кажучи так, він помітив на воді щось червоне й бліскуче. Спустили шлюпку роздивитися, що то таке; то був один із баранів. Кандід більше втішався, знайшовши цього барана, аніж сумував, утративши сотню, вантажених великими ельдорадськими діамантами.

Французький капітан розпізнав незабаром, що капітан переможного корабля був еспанець, а капітан переможеного — голландський пірат, той самий, що обікрав Кандіда. Незліченні скарби, що їх захопив негідник, разом з ним поглинуло море; врятувався тільки один баран.

«Бачите», сказав Кандід Мартенові, «злочин часом буває покарано; цей голянський шахрай знайшов собі смерть, якої заслужив».

«Так», сказав Мартен, «але чи треба було, щоб загинули всі пасажири з його корабля? Бог покарав шахрая, а всіх інших потопив диявол».

Тим часом французький і еспанський кораблі пливли далі, а Кандід далі розмовляв з Мартеном. Вони сперечалися п'ятнадцять день, і в кінці п'ятнадцятого дня були у своїх змаганнях там, де і першого дня. Зате при наймні вони розмовляли, вимінювались думками, втішали один одного. Кандід пестив свого барана. «Коли я знайшов тебе», говорив він, «то можу, звичайно, знайти і Кунігунду».

XXI.

КАНДІД ТА МАРТЕН НАБЛИЖАЮТЬСЯ ДО ФРАНЦУЗЬКИХ БЕРЕГІВ І МІРКУЮТЬ.

Нарешті побачили французький берег.

«Чи бували ви коли у Франції, пане Мартене?» спитав Кандід.

«Бував», відповів Мартен, «я обіїхав багато провінцій; серед них є такі, де половина людності божевільна, кілька таких, де люди аж надто лукаві; в одних вони взагалі досить жадіні і досить дурні; в других вражаютъ до тепом,—але скрізь, по всіх провінціях, перша їх турбота—то кохання, друга—пащекування і наклеп, третя—дурна ляпанина».

«А чи бачили ви Париж, пане Мартене?»

«Так, я бачив Париж; він поєднує всі ці від-

міни. Це хаос, це тиск людський, де всі шукають утіхи і майже ніхто не знаходить,— так, принаймні, мені здалося. Я там пробув не довго; по приїзді мене геть чисто обібрали злодюжки на сен-жерменському ярмарку; мене самого взяли за злодія; вісім день висидів я у в'язниці; після цього я став за коректора в друкарні, щоб було з чим пішки вернутись до Голяндії. Надивився я тут всякої на-волочі—писак, проноз і хорих на конвульсії. Кажуть, що там є і пристойні люди: я ладен вірити».

«Що до мене, то я не маю жадного бажання бачити Францію; ви легко розумієте, що проживши місяць у Ельдорадо, не хочеш нічого вже бачити, крім панни Кунігунди. Я маю дожидатись її у Венеції; ми поїдемо через Францію до Італії. Ви поїдете зо мною?»

«Залюбки», сказав Мартен; «кажуть, що Венеція гарна тільки для венеціянських нобілів³², а проте, там добре зустрічають і чужинців, коли вони при гроших. Грошей у мене нема, але ви їх маєте, і я піду з вами скрізь».

«До речі», сказав Кандід, «чи вірите ви, що земля спочатку була морем, як запевняють у тій грубезній книзі, що належить капітанові корабля?»

«Ані трохи не вірю», сказав Мартен, «так само, як і в інші казки, що нам торочать з якогось часу».

«Але з якою-ж метою створено світ?» спитав Кандід.

«Щоб нас дратувати», відповів Мартен.

«Чи не вражає вас», провадив Кандід, «лю-

бов двох дівчат у країні Орейлонів до мавп, що про них я вам розказував?»

«Ані трохи», мовив Мартен; «я не вбачаю в цьому почутті нічого дивного. Я бачив стільки надзвичайного, що тепер для мене усе звичайне».

«А як ви думаєте», питав Кандід, «чи завжди люди різатимуться, як тепер? Чи завжди вони будуть брехуни, шахраї, зрадники, невдяки, розбійники, ницаки, боягузи, заздрісники, обжери, п'яниці, скупарі, шанолюбці, хижаки, обмовники, розпусники, фанатики, лицеміри і дурні?»

«А ви як думаєте», мовив Мартен; «чи завжди яструби роздирали голубів, коли зустрівали їх?»

«Безперечно», сказав Кандід.

«Гаразд!» сказав Мартен. «Коли яструби завжди мали однакову вдачу, то чому ж мають змінитися люди?»

«О», відповів Кандід, «тут є велика ріжниця, бо незалежна воля...»

Отак міркуючи, вони прибули до Бордо.

XXII.

ЩО СТАЛОСЯ КАНДІДОВІ ТА МАРТЕНОВІ У ФРАНЦІЇ.

Кандід спинився в Бордо не надовго, тільки щоб продати кілька ельдорадських камінців та найняти зручну колясу на двох, бо він уже не міг перебутись без свого філософа Мартина. Йому прикро було тільки розлучатися з своїм бараном, якого він віддав Акаде-

мії Наук у Бордо, що оголосила сьогорічну премію тому, хто доведе, через що вовна на цьому барані червона; премію присуджено одному північному вченому, що довів за допомогою А плюс В мінус С, поділеному на Z *, що баран мусів бути червоний і мав подохнути від овечої віспи.

Тим часом усі подорожні, що Кандід здібав по заїздах, на шляху, говорили йому:

«Ми їдемо до Парижу».

Загальне прагнення навіяло і йому бажання побачити цю столицю; тим більше, що була вона не так і далеко від дороги на Венецію.

Коли він в'їхав до передмістя Сен-Марсо, йому здалося, що він опинився в найгіршому вестфальському селі.

Тільки-но Кандід спинився в заїзді, як задужав з утоми. А що на його пальці був величезний діамант, а в його екіпажі доглянуто було важенну скриньку, то коло нього відразу вродилося два лікарі, яких він не кликав, кілька найближчих приятелів, що не відходили від нього, і дві святобожниці, що варили йому бульйон. Мартен казав:

* Хочби який поступ зробила наука, завжди, певна річ, знайдеться на десять тисяч людей, що над нею працюють в Європі, і на триста академій, що там засновані,—кілька академій, що оголошують смішні премії, і кілька вчених, що роблять чудній ужиток із найкориснішого знання. Ця чуднота вразила Вольтера, коли він пробував у Берліні. Північні вчені зберігали ще й тоді деякі рештки давнього схоластичного варварства, і смілива, але гіпотетична й абсурдна філософія Лейбніца, не сприяла їх знищенню. (Прим. до фр. вид.).

«Пригадую, я теж захворів у Парижі, коли був тут уперше; я був дуже бідний, зате не було коло мене ні приятелів, ні побожних жінок, ні лікарів,— і я одужав».

Тим часом дбання лікарів та кровопускання зробили Кандідову недугу серйозною. Навідався вже й панотець із сусідньої церкви і влесливо попрохав у нього грошей на улаштування його душі в іншому світі. Кандід відмовився. Свяченниці стали запевняти його, що це нова мода. Кандід відповів, що він зовсім байдужий до мод. Мартен хотів викинути панотця у вікно. Тоді клірик присягся, що в такому разі Кандід лишиться без похорону. Мартен присягся, що він сам поховає клірика, коли той обридатиме далі. Суперечка розпалилася; Мартен схопив супротивника за плечі і вигнав його без церемоній. Вийшов цілий скандал; справа дійшла до протоколу.

Кандідові покращало; скоро почав він одужувати, у нього стало збиратися на вечері добре товариство. Ішла велика гра. Кандід раз-у-раз дивувався, чому ніколи не йдуть йому тузи, але Мартена це не дивувало.

Серед цього чесного товариства був маленький перигорський³³ абат, один з тих мешканців людей, завсіди запобігливих, за всіди моторних, нахабних, ласкових і згодливих, що чигають на проїжджих чужинців, розповідають їм скандалні міські історії і пропонують їм утіхи на всяку ціну. Цей абат спочатку повів Кандіда й Мартена до театру. Там виставляли нову трагедію. Кандідові ви-

нало сидіти поруч кількох гострословів. А втім це не заважало йому плакати над досконало зіграними сценами. Один із тих розумників, що сиділи коло нього, сказав йому в антракті:

«Ви даремно плачете; це—дуже погана артистка; актор, що грає з нею, ще гірший, а сама п'еса ще гірша за акторів; автор не тягнить жадного слова по-арабському, а дія, тим часом, відбувається в Арабії; крім того, це людина, що не вірить у природжені ідеї. Я принесу вам завтра двадцять брошур проти нього».

«Добродію, скільки є театральних п'ес у Франції?» спитав Кандід у абата, і той відповів:

«П'ять чи шість тисяч».

«Багато», сказав Кандід; «а скільки серед них гарних?»

«П'ятнадцять чи шістнадцять», відповів абат.

«Багато», сказав Мартен.

Кандід був дуже задоволений із актриси, що грала королеву Єлізавету в досить пласкій трагедії *, яку інколи ще виставляють.

«Ця актриса», сказав він Мартенові, «мені дуже подобається: вона трохи нагадує Кунігунду. Я дуже радий був-би з нею познайомитись».

Перигорський абат запропонував провести його до неї. Кандід, здобувши виховання в

* Мабуть, «Граф Ессекс», трагедія Томи Корнеля.
(Прим. до фр. вид.).

Германії, спитався про етикет і про те, як поводяться у Франції з англійськими королями.

«Різно», відповів абат; «на провінції їх водять по шиночках, а в Парижі їх шанують, поки вони вродливі, а по смерті викидають на смітник».

«Королев на смітник?» мовив Кандід.

«Так воно й є», сказав Мартен. «Пан абат не помиляється. Я був у Парижі, коли панна Монім * відійшла, як то кажуть, у інший світ. Їй відмовили в тому, що ці людці звуть посмертною шаною, тоб-то права гнити з усіма міськими шахраями на якомусь гидкому кладовищі; товариші поховали її окремо на розі вулиці де-Бургонь; це мабуть, дуже мучило її; з неї була людина найшляхетніших поглядів».

«Це дуже неввічливо», сказав Кандід.

«Чого ви дивуєтесь?» мовив Мартен. «Так уже створені ці люди. Уявіть собі всі можливі протитенства і всі суперечності,— і ви знайдете їх в уряді, по судах, в церквах та видовищах цієї веселої нації».

«Чи правда, що в Парижі завжди сміються?» спитав Кандід.

«Так», сказав абат, «але то від злости. Тут з рёготом скаржаться і, сміючись, роблять гидоти».

«А хто та», спитав Кандід, «гладка свиня, що наговорила мені стільки лихого про

* Мадемуазель Лекуврер. (Прим. до фр. вид.).

п'єсу, над якою я так плакав, і про акторів, що так мені сподобались?»

«Це злосливець», відповів аbat; «він живе з того, що лає всі п'єси і всі книжки. Він не навидить чужий успіх, як евнухи ненавидять насолоду. Це один з літературних гадів, що живляться болотом і отрутою; це газетний пасквілянт».

«Кого ви називаєте газетним пасквілянтом?» спитав Кандід.

«А це такий писака, одно слово, Фрерон»,³⁴ відповів аbat.

Так міркували Кандід, Мартен і перигрець на сходах, дивлячись, як розходиться публіка з театру.

«Хоч я й дуже поспішаю побачити панну Кунігунду», сказав Кандід, «проте, хотів би повечеряти з панною Клерон, бо вона здалася мені чарівною».

Abat не був близький до панни Клерон, що зналася тільки з порядним товариством.

«Її запрошено цього вечора», сказав він, «але я можу, коли ваша ласка, повести вас до однієї значної дами, і там ви познайомитесь з Парижем, так ніби прожили в ньому чотири роки».

Кандід, що з природи був цікавий, згодився піти до дами, на передмістя Сент-Оноре. Там грали у фараона; дванадцять сумних понтерів³⁵ тримали кожен у руці по колоді карт—реєстр своїх нещастів. Панувала глибока тиша; обличчя в понтерів були бліді, обличчя в банкіра—стурбоване, а господина помешкання, сидячи коло цього безжального-

банкіра, пильнувала риєчими очима всіх ставок і ходів, що робили грачі, і коли хто з них загинав ріжки своїх карт, вона суверо, але ввічливо казала їх розігнути, і то не гніваючись, щоб не втратити свою практику. Ця дама називала себе маркізою де-Пароліньяк. Її п'ятнадцятирічна дочка сиділа серед понтерів і попереджала моргами про всі шахрайства цих бідолах, що намагались вирівняти жорстокість долі. Абат-перигорець, Кандід і Мартен увійшли до залі; ніхто не встав, не привітав, навіть не глянув на них; всі були в край захоплені своїми картами. «Пані баронеса Тундер-тен-тронк була ввічливіша», зауважив Кандід.

Тим часом абат пошептав щось на вухо маркізі; та підвелась і вшанувала Кандіда милою посмішкою, а Мартена дуже шляхетним нахилом голови; вона звеліла дати місце й колоду карт Кандідові, що за дві талії втратив п'ятдесят тисяч франків. Після цього сіли вечеряти, і всі дивувались, що Кандід не стурбований своєю втратою.

Льокай говорили між собою своєю льокайською мовою:

«Напевне, якийсь англійський мілорд».

Вечеря була, як і більшість паризьких вечер; спочатку тиша, потім—галас слів, де нічого не можна розібрати, потім—жарти, здебільшого безглазді, брехливі новини, кепські міркування, трохи політики і багацько лихослів'я; говорили і про нові книжки.

«Чи читали ви», спитав абат-перигорець, «роман пана Гошá, доктора теології?»

«Так», відповів один із гостей, «але не міг його докінчiti. Маємо силу безглуздих писань, але всі разом вони не дорівняються безглуздю Гоша, доктора теології*. Я набив собі таку оскуму тими гідкими книжками, якими нас засипають, що почав грати у фараона».

«А «Нотатки» архидиякона Трубле? Що ви про них скажете?» спитав абат.

«Ох, який він нудний!» сказала пані Пароліньяк. «Як докладно він розповідає про те, що всі знають! Як він важко сперечаеться про те, що не варте навіть побіжної згадки! Як нерозумно запозичається він чужим розумом! І як псує він те, що краде! Він мені страшенно обрид, але вже не обридатиме; досить прочитати і кілька сторінок з архидиякона».

Коло столу був один учений, людина із смаком; він підтримав усе, що сказала маркіза. Потім говорили про трагедію. Пані спитала, чому деякі трагедії можна дивитись і не можна вчитати. Учений на те дуже добре пояснив, що п'єса може мати певний інтерес і не мати жадної літературної вартості; він довів в кількох словах, що не досить показати одну чи дві ситуації, які трапляються по всіх романах і раз-у-раз подобаються глядачам, а треба завжди сказати щось нове, не здаючися нудним, вдаватися часом до високих речей, і

* Він написав погану книжку під назвою: «Листи про деякі твори нашого часу». Йому дали абатство й нагородили краще, ніж якби він написав «Дух законів» або розв'язав проблему про попередження рівноденнів. (Прим. до Фр. вид.).

раз-у-раз зоставатися природним, знати людське серце і примусити його говорити, бути великим поетом, але так щоб ні одна особа в п'єсі поетом не здавалася, досконало знати мову, говорити нею чисто, з постійною гармонією, але для рими ніде не жертвувати сенсом. «Всякий, хто не додержує цих правил», додав він, «може написати одну чи дві трагедії, яким аплодуватимуть у театрі, але ніколи не потрапить до гурту хороших письменників. Хороших трагедій дуже мало. Одні з них — то ідилії в добре написаних і добре римованих діялогах; другі — політичні міркування, що присипляють вас, або нестерпні ампліфікації, що вас одштовхують; треті — то якась маячня біснуватого, щось недоладне, варварське, з довгими звертаннями до богів,— бо ж ніхто не вміє людської мови,— з сумнівними афоризмами та надутими затальниками».

Кандід уважно слухав ці слова і зложив собі високу думку про балакуна; він насмілився схилитись до маркізи, що потурбувалась посадити його поруч себе, і спитав у неї, хто цей добродій, ішо так добре говорить.

«Це вчений», відповіла дама. «У карти він не грає, але абат часом приводить його до мене вечеряти. Він чудово знається на трагедіях і книжках, і сам написав одну трагедію, що її обсвистали, та ще одну книжку, яку можна побачити тільки в книгарні його видавця. Один її примірник він подарував мені».

«Велика людина!» мовив Кандід. «Це другий Панглос».

Потім, звертаючись до нього, він сказав:

«Добродію, ви, безперечно, певні, що все йде найкраще у світі фізичному й моральному, і ніщо не може бути інакше?»

«Зовсім ні», відповів учений. «Я гадаю, що все у нас іде шкіреберть, що ніхто не знає ні свого становища, ні своїх обов'язків, ні щоб він робить, ні що має робити, і, за винятком вечері, де досить весело, і, здається, досить єдинання, решта часу точиться в безглуздих суперечках: янсеністи проти моліністів³⁶, парламент проти церкви, придворні проти придворних, літератори проти літераторів, фінансісти проти люду, жінки проти чоловіків, рідні противі рідних; якась вічна війна!»

Кандід зауважив йому:

«Я бачив і гірші речі, але один мудрець, що мав нещастя померти на шибениці, навчав мене, що все це чудово, що це тільки тіні на великій картині».

«Ваш шибеник глузував із світу», сказав Мартен; «ваши тіні—то страшенні плями».

«То люди роблять плями», сказав Кандід, «і не можуть того уникнути».

«Але вони не винні», сказав Мартен.

Більшість понтерів, нічого не розуміючи в цій розмові, попивали вино; Мартен міркував з ученим, а Кандід розповів частину своїх пригод господині дому.

По вечері маркіза повела Кандіда до свого кабінету і посадила його на канапі.

«То що-ж», сказала вона, «ви ще й досі безтімно кохаєте панну Кунігунду Тундер-тен-тронк?»

«Так, пані», відповів Кандід.

Маркіза сказала йому, ласково посміхнувшись:

«Ви відповідаєте мені, як молодий вестфальєць. Француз сказав-би: правда, я кохав панну Кунігунду, але побачивши вас, пані, я не певен, чи кохаю її».

«О, пані!» сказав Кандід, «я відповідатиму, як ви схочете».

«Ваше почуття до неї», сказала маркіза, «народилось, коли ви підняли її хусточку; я хочу, щоб ви підняли мою підв'язку».

«Залюбки», сказав Кандід і підняв.

«Але я хочу, щоб ви й наділи її», сказала дама, і Кандід надів.

«Бачите», сказала дама, «ви чужинець. Своїх паризьких коханців я змушує часом томитися по півмісяця, а вам віддаюся з першої ночі, бо треба-ж ушанувати вестфальського юнака».

Побачивши на руках молодого чужинця два величезні діаманти, красуня так похвалила їх, що з Кандідових пальців вони перейшли на пальці маркізи.

Повертаючись додому із своїм перигорським абатом, Кандід почував муки сумління за невірність панні Кунігунді. Абат взяв участь в його горі; він дістав тільки невелику частину з п'ятдесятьох тисяч ліврів, що програв Кандід, та з вартості двох напівподарованих, напівші біраних діамантів. Але він мав на думці використати до краю всі можливості, які могло йому дати знайомство з Кандідом. Він багацько говорив з ним про Кунігунду, і Кандід сказав, що щиро перепросить цю пре-

красну дівчину за свою невірність, коли побачиться з нею у Венеції.

Перигорець подвоїв свою чесність та увагу, беручи близько до серця все, що Кандід говорив, робив і що думав робити.

«То ви матимете, добродію», сказав він, «побачення у Венеції?»

«Так, панотче», відповів Кандід, «мені доконечне треба знайти панну Кунігунду».

Потім, захопивши втіхою говорити про своє кохання, він розповів, своїм звичаєм, частину своїх пригод з цією славетною вестфалькою.

«Гадаю», сказав абат, «що панна Кунігунда дуже розумна і що вона пише чарівні листи».

«Я не одержував жадного», сказав Кандід, «бо, уявіть собі, я-ж не міг їй писати, коли мене вигнали з замку через кохання до неї, потім я дізнався, що вона померла; потім я знайшов її, знову втратив, а тепер послав по неї гінця за дві тисячі п'ятсот лье, і чекаю від нього відповіді».

Абат уважно слухав і здавався трохи замисленим. Потім він попрощався з обома чужинцями, ніжно обнявши їх. Вранці Кандід, прокинувшись, дістав листа такого змісту:

«Мій коханий, от уже тиждень я лежу слаба в цьому місті, і дізналася, що ви тут. Я полетіла-б у ваші обійми, коли-б могла підвістися. Я знаю, що ви були проїздом у Бордо; я лишила там вірного Какамбо і стару, що мають незабаром приїхати. Буенос-Айреський губернатор забрав у мене все, але мені лишилось ваше серце. Приходьте; ваша при-

сутність поверне мені життя, коли я тільки не помру з радості».

Цей чарівний, цей несподіваний лист на-
віяв Кандідові невимовну радість, а хороба
Кунігунди пригнітила його сумом. Вагаючись
між цими почуттями, він узяв своє золото та
діяманти і пішов із Мартеном до того готелю,
де була панна Кунігунда. Він увійшов, тремтя-
чи з хвилювання; серце йому кидалось і го-
лос уривався; він хотів підняти завісу над
ліжком і сказав принести світло.

«Обережно», сказала покоївка, «світло вб'є
її!» І хутко спустила завісу.

«Люба моя Кунігундо», плачучи, сказав
Кандід, «як ви маєтесь?.. Коли ви не можете
мене бачити, то хоч обізвіться до мене».

«Їй не сила говорити», сказала покоївка.

Тоді дама простягла з ліжка пухку руку,
яку Кандід довго обливав слізами і потім за-
сипав діямантами, лишаючи повну золота тор-
бинку поруч на фотелі.

Під час цього захоплення увійшов поліцай
із перигорським абатом та вартою.

«От де», сказав він, «ті два непевні чу-
жинці».

І наказав їх схопити і тягти до в'язниці.

«В Ельдорадо не так поводяться з чужин-
цями», мовив Кандід.

«Я тепер більший маніхей, ніж був», сказав
Мартен.

«Ta куди-ж ви нас, пане, ведете?» спитав
Кандід.

«До арешту», відповів поліцай.

Мартен, опанувавши себе, домислився, що

дама, яка вдавала Кунігунду, — шахрайка, панотець перигорець — шахрай, що використав Кандідову довірливість, а поліцай — теж шахрай, якого легко можна здихатись.

Щоб уникнути судової процедури, Кандід, осяяний його порадою і палаючи ще більшим бажанням побачити справжню Кунігунду, за-пропонував поліцаєві три маленькі діаманти, кожен по три тисячі пістолів приблизно.

«О, добродію», сказала людина з палицею із слонової кости, «коли-б ви заподіяли всяки-можливі злочини,—то і в такім разі ви най-чесніша людина в світі. Три діаманти! кожен по три тисячі пістолів! Добродію, та я краще головою накладу, аніж поведу вас до в'язници. Тут затримують усіх чужинців, але здайтесь на мене. У мене єсть брат у Дієппі в Нормандії; я вас туди проведу, і, коли ви дасте йому кілька таких діамантів, як мені, він піклуватиметься про вас, як і я».

«А чому тут затримують усіх чужинців?» спитав Кандід.

Тоді заговорив абат-перигорець:

«Тому, що якийсь негідник із Атребатії ³⁷, наслухавшись всіляких дурниць, вчинив через те замах на батьковбивство, що правда, не та-кий, як стався у травні 1610 року, а такий, як у грудні 1594 року, такий, як і в інші роки та місяці робили інші поганці,—і теж наслу-хавшись нісенітниць».

Поліцай з'ясував, про що власне мова.

«Які страхіття!» скрикнув Кандід. «Як! стільки жаху в народа, що танцює і сміється! Чи не можна мені як-найшвидче покинути цю

країну, де мавпи дратують тигрів? На батьківщині я бачив ведмедів, а людей—тільки в Ельдорадо. На бога, пане поліцаю, везіть мене до Венеції, де я маю дожидати панну Кунігунду».

«Я можу вас повезти тільки до Нормандії», сказав поліцай.

Відразу він наказав зняти з них кайдани; сказав, що тут сталося непорозуміння і, відпустивши своїх людей, одвіз Кандіда з Мартеном до Лієп'ї, де й доручив їх піклуванню свого брата. На рейді стояв невеличкий голландський корабель. Нормандець, що, за допомогою трьох інших діамантів, став найдогодливішим з людей, посадив Кандіда і його челядь на корабель, що рушав до Англії, в Портсмут. Це не по дорозі було до Венеції, але Кандідові здавалося, що він вирвався з пекла. Подорож до Венеції він ухвалив відбути з першою-ж оказією.

ХХIII.

КАНДІД І МАРТЕН ЗІЙШЛИ НА АНГЛІЙСЬКИЙ БЕРЕГ, І ЩО ВОНИ ТАМ ПОБАЧИЛИ.

«О, Панглосе, Панглосе! О, Мартене, Мартене! О, люба моя Кунігундо! Що-ж то є наш світ?» говорив Кандід на голландському кораблі.

«Щось божевільне і гідке», відповідав Мартен.

«Ви знаєте Англію, чи й там такі божевільні, як у Франції?»

«Ні, там божевілля інше», сказав Мартен. «Ви-ж знаєте, як б'ються обидві ці нації за

кілька десятин снігу в Канаді, витрачаючи на цю славетну війну далеко більше, аніж коштує вся Канада. Мої убогі знання не дозволяють мені сказати точно, в якій країні треба було б більше людей пов'язати,—знаю тільки, що люди, яких ми маємо побачити, страшні меланхоліки».

Розмовляючи так, вони пристали в Порт-смуті. На березі було сила народу, щоуважно дивились на гладенького чоловіка, який стояв із зав'язаними очима, навколоішках, на палубі одного з кораблів. Четверо солдат, стоячи навпроти, спокійнісінько пустили йому в череп по три кулі кожен, і все зборище розійшлося вельми задоволене.

«Що то таке?» мовив Кандід, «який диявол панує скрізь?»

Він спитав, хто та гладка людина, яку так церемоніяльно забили.

«Адмірал» *, відповіли йому.

«За що ж убито цього адмірала?»

«За те», відповіли йому, «що він не досить перебив людей. Він дав бій французькому адміралові, але тут визнали, що він був задалеко від ворога».

«Тож і французький адмірал так само був далеко від нього, як і він від французького!» сказав Кандід.

* Адмірал Бінг. Вольтер не був із ним знайомий, але робив спроби його врятувати. Він не менше ненавидів політичні жорстокості, ніж релігійні, і знов, що Бінг був жертвою англійських міністрів, що хотіли його життям зберегти свої портфелі. (Прим. дофр. вид.).

«Безперечно», відповіли йому, «але в цій країні варто вряди-годи убити адмірала, щоб заохотити інших».

Кандіда так приголомшило і вразило те, щоб він побачив і почув, що він не схотів навіть сходити на землю і поєднав голландського корабельника (хоч-би той і обікрав його, як у Суринамі) негайно везти його до Венеції.

Корабельник зібрався за два дні. Вони пропливли повз береги Франції і, поминувши Лісабон, — Кандід аж затремтів на той вигляд, — увійшли протокою в Середземне море і нарешті причалили у Венеції.

«Слава богу!» сказав Кандід, обіймаючи Мартена. «Отут уже я побачу прекрасну Кунігунду. Я покладаюся на Какамбо, як на самого себе. Все добре, все йде добре, все йде як-найкраще».

XXIV.

ПРО ПАКЕТУ ТА БРАТА ЖІРОФЛЕ.

Прибувши до Венеції, Кандід почав шукати Какамбо по всіх шинках і кав'ярнях, по всіх повіях, але не знайшов ніде. Щодня він посилив розвідувати на всі кораблі й барки, — жадної звістки про Какамбо!

«Ta що-ж воно», казав він Мартенові, «я встиг пропливти з Суринаму до Бордо, поїхати з Бордо до Парижу, з Парижу до Дієппи, з Дієппи до Портсмуту, обминути Еспанію та Португалію, перепливти все Середземне море і вже кілька місяців перебути

в Венеції,—а прекрасної Кунігунди все ще немає. Замісць ней я здібав розпутну жінку і перигорського абата! Кунігунда, мабуть, померла, і мені залишається вмерти так само. Ох, краще було-б зостатися в Ельдорадському раї, аніж повернутись до цієї клятої Європи. Маєте рацію, мій дорогий Мартене: усе—омана і все—лихो».

Його опанувала чорна меланхолія; він не взяв ніякої участі в опері *alla moda*, ні в інших розвагах карнавалу; жадна дама не могла його привабити. Мартен сказав йому:

«Ви, справді, дуже наїvnі, коли гадаєте, що льюкай-метис, маючи в кешені п'ять чи шість мільйонів, поїде шукати вашу коханку на край світу і привезе її вам до Венеції. Він візьме її для себе, коли знайде; а не знайде, то візьме якусь іншу. Раджу вам забути про вашого слугу Какамбо і вашу кохану Кунігунду».

Розважити Кандіда Мартенові не вдавалося. Меланхолія Кандідова усе збільшувалась, а Мартен невгаваючи доводив йому, що на землі дуже і дуже обмаль чесноти і щастя,—за винятком хіба одного Ельдорадо, куди ніхто не може потрапити.

Сперечаючись про такі високі речі та дожидаючи Кунігунду, Кандід побачив на майдані святого Марка молодого театинця ³⁸, що тримав під руку дівчину. Театинець здавався свіжим, гладким і дужим; очі йому блищають, вигляд був упевнений, обличчя гонористе й гордовита хода. Дівчина була дуже гарна і щось наспівувала, дивилася закоханими очи-

ма на свого театинця і вряди-годи щипала йому гладкі щоки.

«Погодьтеся зо мною», сказав Кандід Мартенові, «що принаймні ці люди щасливі. Досі я бачив по всій залюдненій землі, виключаючи Ельдорадо, тільки нещасних; але погляньте на цю дівчину і цього театинця, я ладен закластися, що це дуже щасливі створіння».

«А я закладусь, що ні», сказав Мартен.

«То закличмо їх обідати», сказав Кандід, «і ви побачите, чи помиливсь я».

Не гаючи часу, він підішов до них, сказав кілька чесних слів і запросив до готелю поїсти макаронів, ломбардських куріпок, осетрової ікри та випити вина Монтепульчіяно, лакріма-крісті, кіпрського та самоського. Дівчина зашарілась; театринець прийняв запрошення, і дівчина пішла за ним, поглядаючи на Кандіда здивованими й збентеженими очима, що часом набігали слізьми. Тільки-но зайшли до Кандідового покою, вона сказала йому:

«Що-ж це пан Кандід уже не пізнає Пакети?»

На ці слова Кандід, що досі не роздивився уважно, бо думав тільки про Кунігунду, сказав їй:

«Ох, бідна моя дитино, це ви довели доктора Панглоса до того прекрасного становища, в якому я його знайшов?»

«Ох, добродію, це—я», відповіла Пакета. «Я бачу, що вам все уже відомо. Я чула про страшні нещастя, що спіткали весь дім пані

щастя, ви маєте гарненьку дівчину до роззаги і, здається, дуже вдоволені своїм становищем театинця».

«Бодай усі театинці в морі потопли, добродію», сказав брат Жірофле. «Нé раз кортіло мене підпалити монастир, а самому зробитись турчином. Батьки присилували мене в п'ятнадцять років надіти цю гідку рясу, щоб побільшити спадки старшого брата, побий його лиха година. По монастирях панує заздрість, незгода і злоба. Правда, я скомпонував кілька поганих проповідів і заробив трохи грошей, але половину з них у мене вкрав пріор; решту я витрачаю на дівчат; та коли я повертаюсь увечері до монастиря, я ладен розбити собі голову об мури. І всі мої брати почивають те саме».

Мартен звернувся до Кандіда із звиклим своїм спокоєм:

«Ну, що, чи не виграв я ввесь заклад?»

Кандід дав дві тисячі піястрів Пакеті і тисячу братові Жірофле.

«Ручуся, що з цим вони будуть щасливі», сказав він.

«Не думаю», сказав Мартен, «може, ви їх зробите ще нещаснішими з усіма тими піястрами».

«Хай буде, що буде», сказав Кандід, «але мене тішить, що я часто здибаю людей, яких не сподівався ніколи зустріти. Дуже можливо, що, знайшовши свого червоного барана і Пакету, я знайду так само і Кунігунду».

«Бажаю, щоб вона принесла вам щастя», сказав Мартен, «але дуже я в тому непевен».

«Ви надто жорстокі», сказав Кандід.

«Бо я таки пожив і маю досвід», відповів Мартен.

«Але гляньте на гондольєрів», сказав Кандід, «хіба вони не співають без перестанку?»

«Ви не бачили їх дома з жінками та дітвою», сказав Мартен. «Дож ³⁹ має свої печалі, а гондольєр—свої. Правда, гондольєрова доля, загалом беручи, краща проти дожової, але здається мені, ріжниця тут така мала, що не варт про те й говорити».

«Розповідають тут», сказав Кандід, «про сенатора Пококуранте, про того, що живе в прекрасному палаці на Бренті і досить прихильно трактує чужинців. Запевняють, що він ніколи не знав лиха».

«Хтів-би я поглянути на це диво», сказав Мартен.

Кандід негайно-ж послав до сеньйора Пококуранте попросити дозволу одвідати його на другий день.

XXV.

ОДВІДИНИ СЕНЬЙОРА ПОКОКУРАНТЕ, БЛАГОРОДНОГО ВЕНЕЦІЙЦЯ.

Кандід і Мартен пойхали гондолою по Бренті і прибули до палацу благородного Пококуранте. Сади були добре розплановані і прикрашені прегарними мармуровими статуями; палац був чудової архітектури. Господар дому, людина шістдесяти років, сильне багатий, зустрів обох цікавих дуже ввічливо,

але без великої запобігливості; це стурбувало Кандіда, але сподобалось Мартенові.

Спочатку двійко гарненьких і чисто вбраних дівчат запропонували їм шоколади з легкою, прекрасно зготованою пінкою. Кандід не міг утриматись, щоб не похвалити їх за красу, послужливість і спритність.

«Це досить добре створіння», сказав сенатор Пококуранте. «Я часом беру їх до себе у ліжко, бо мені дуже докучили міські дами з своїм кокетством, ревнощами, сварками, забаганками, дріб'язковістю, пихою, дурницями та сонетами, що треба або складати, або замовляти для них; але вже й ці дві починають мені обридати».

Після сніданку Кандід, гуляючи по довгій галереї, був здивований красою картин. Він спитав, якого майстра були перші дві.

«Рафаелеві»⁴⁰, сказав сенатор. «Я кілька років тому заплатив за них з гонору дуже дорого. Кажуть, це—найпрекрасніше з усього, що є в Італії, але мені вони не подобаються: фарби на них дуже темні, фігури не досить округлі і не досить вирізняються, драпування зовсім не подібне на матерію. Словом, хоч як там їх славлять, а я не вбачаю в них правдивого наслідування природи. Мені сподобалась тільки така-б картина, яку-б я міг прийняти за саму неприкрашену природу, а таких саме й немає. У мене багато картин, але я на них уже не дивлюся».

Пококуранте, чекаючи обіду, пошанував гостей концертом. Кандід визнав музику чарівною.

«Цей шум», сказав Пококуранте, «може забавити на півгодинки; коли ж він триває довго, то всіх притомлює, хоч ніхто не сміє того сказати. Нинішня музика зійшла тільки на мистецтво виконувати трудні речі, а все тільки труде не може подобатись, коли воно довге. Можливо, я волів-би оперу, коли б не добрали способу робити з неї страхіття, яке мене обурює. Хай хто хоче йде дивитись на поганенькі музичні трагедії, де дія діється тільки для того, щоб не дуже до речі вставити дві чи три смішні пісеньки, які дають змогу актрисі похизуватися своїм горлом. Хай хто хоче чи хто може умліває з захвату, дивлячись, як виспівує кастрат ролю Цезаря чи Катона та гордо походить по помосту,—а я вже давно відмовився від цього убозтва, хоч воно становить тепер славу Італії, і королі за нього платять великі гроші».

Кандід трохи посперечався з ним, але обрежно. Мартен цілком пристав на сенаторову думку.

Сіли до столу, і після чудового обіду пішли до бібліотеки. Кандід, побачивши Гомера⁴¹ в коштовній оправі, похвалив його велиможність за добірний смак.

«Ця книжка», сказав він, «тішила великого Панглоса, найбільшого філософа Німеччини».

«А мене не тішить», байдуже сказав Пококуранте. «Колись мене запевнили, що її читання дає велику втіху, але ці повсякчасні побоїща, такі подібні одно до одного, ці боги, що весь час діють, але нічого по суті не роблять; ця Гелена, що через неї війна точиться,

а вона жадної участі в дії не бере, ця Троя, яку облягають і не беруть,—усе це навіває мені смертельну нудоту. Я часом питав учених, чи й ім таке осоружне це читання, і всі ширі люди признавались мені, що і в них книжка випадала з рук, але що її конче треба мати в бібліотеці, як пам'ятку старовини, як ті іржаві монети, що не ходять на торгу».

«Але про Вергілія⁴² ваша вельможність, певно, інакшої думки?» спитав Кандід.

«Погоджуєсь», сказав Пококурант, «що друга, четверта і шоста частини його Енеїди чудесні. Що ж до його побожного Енея, дужого Клоанта, друга Ахата, малого Асканія, пришелепуватого царя Латина, міщанської Амати та недоладної Лавінії,—то тяжко знайти щось холодніше і неприємніше. Я вже волю Тасса та казки Аріоста, що від них можна заснути і стоячи».

«А чи дозволите вас, пане, спитати», сказав Кандід, «може вам більше втіхи дає Гораций?»⁴³.

«Так, у нього бувають думки», сказав Пококурант, «вельми корисні світській людині; подані в стислих, енергійних віршах, вони легко різьбляться в пам'яті. Але мене дуже мало вражає його подорож до Брундузія, його опис лихого обіду або мужицької сварки між якимось Рупілієм, що його слова, каже він, були повні гною, та ще кимсь, якого слова були оцтом. Його вірші проти старих жінок і чаклунок я читав з великою відразою. І невже він може подобатись, коли говорить своєму другові Меценату, що

об зорі стукнеться своїм піднесеним чолом, на разі той зачислить його до ліричних поетів. Дурні захоплюються всім, що тільки написав шанований автор. А я читаю для себе і люблю тільки те, що мені смакує». власної думки, вельми дивувався всьому, що чув, а Мартенуважав спосіб думання Пококуранте досить розумним.

«А от і Ціцерон»⁴⁴, сказав Кандід, «я гадаю, що ви раз-у-раз перечитуєте цю велику людину?»

«Навпаки, ніколи не читаю», відповів венецієць. «Що, мене обходить його оборона Рабірія або Клуенція? У мене досить своїх справ, де я сам маю судити. Я волів був узятися за його філософічні твори, але побачивши, що він сумнівається у всьому, зробив висновок, що знаю не менше від нього і можу лишатися неуком без сторонньої допомоги».

«А ось вісімдесят томів записок академії наук», скрикнув Мартен. «Може тут є щось путнє».

«Було-б», сказав Пококуранте, «коли-б хоч один з авторів цього сміття винайшов пригайні спосіб робити пришпильки; а то ці книжки повні лише нікчемних систем і не містять жадної корисної речі».

«А яка сила театральних п'єс», сказав Кандід, «італійських, еспанських, французьких!»

«Так», відповів сенатор, «маю їх зо три тисячі, але гарних не знайдеться і на три десятки... Всі-ж оті проповіді, що разом не варти однієї сторінки Сенеки⁴⁵, та всі ті томи теоло-

гії,—так ви-ж добре сами розумієте, що до них не заглядав ніколи ні я, ні хто інший».

Мартен побачив поліці з англійськими книжками.

«Я гадаю», сказав він, «що республіканцеві має подобатись більшість цих, так вільно написаних праць».

«Так», відповів Пококуранте, «гаразд, коли пишуть те, що думають, це привілей людини. По всій нашій Італії пишуть тільки те, чого не думають; ті, що живуть на батьківщині Цезарів і Антонінів ⁴⁶, не сміють висловити думку без дозволу Якобінця. Я був-би вдоволений свободою, що її надихають геніяльні англійці, коли-б пристрасть і дух партії не псували все те, що ця дорогоцінна свобода має вартого пошани».

Кандід, побачивши Мільтона ⁴⁷, спитав, чи не вважає він цього автора завелику людину.

«Кого?» спитав Пококуранте, «циого варвара, що написав довгий коментарій до першого розділу «Буття» в десяткох книжках дубових віршів? Цього грубого наслідувача греків, що спотворив творіння світу, в якого Месія бере величезного циркуля з небесної шафи і креслить проект своєї праці,—тим часом, як Моїсей говорить про Вічного, що створив світ словом? Щоб я шанував того, хто псує пекло й диявола Тассового; хто виставляє Люципера то жабою, то пігмеєм, у кого він сто разів торочить все ті самі речі і сперечатися на богословські теми; хто поважно копіює жарти Аріоста про винайдення вогневої зброї і змушує чортів стріляти в небо з гар-

мати? Ні мені, ні кому іншому в Італії не можуть подобатись такі недоладні вихватки. Від «Весілля Гріха і Смерти», від вужів, що їх родить Гріх, нудить кожного, хто має хоч трохи тонкий смак, а той довгий опис лікарні, він цікавий тільки для грабаря. Цю поему, таку понуру, несмачну і надуману, зустріли зневагою, тільки вона з'явилася; я і тепер ставлюсь до неї так, як ставились її сучасники на батьківщині. А втім, я говорю те, що думаю, і мене дуже мало обходить, як думають інші».

Кандіда засмутила така мова; він шанував Гомера і трохи любив Мільтона.

«Ох», сказав він нишком Мартенові, «я боюся, що й до наших німецьких поетів він почуває глибоку зневагу».

«Він не так уже й помиляється», сказав Мартен.

«О, яка надзвичайна людина!» говорив Кандід сам собі. «Який великий геній цей Покорунте! Нішо не може йому сподобатись».

Оглянувши отак усі книжки, вони зійшли в сад. Кандід вихваляв усі його красоти.

«Я не бачив гіршого несмаку», сказав господар. «Все тут нікчемне. Завтра накажу посадити другий, гарніший».

Коли обидва одвідувачі попрощалися з його велиможністю, Кандід сказав Мартенові:

«От, ви бачили... Погодьтеся, що це найщастливіший із людей; він вищий від усього, що має».

«Чи не здається вам», відповів Мартен, «що йому обридло все, щоб він має? Платон уже

давно сказав, що не ті шлунки найкращі, які відмовляються від усякої поживи».

«Але хіба не втіха все критикувати і помічати хиби там, де інші добачають красу?» сказав Кандід.

«Тоб-то», відповів Мартен, «чи не втіха в тім, щоб не мати втіхи?»

«Ну, гаразд», сказав Кандід, «то значить, тільки я буду щасливий, коли побачу панну Кунігунду».

«Надія завсіди гарна річ», мовив Мартен.

Тим часом минали дні і тижні. Какамбо не повертається, і Кандід, такий пригноблений своїм лихом, не звернув навіть уваги, що Пакета і брат Жірофле не прийшли йому подякувати.

XXVI.

ЯК КАНДІД ТА МАРТЕН ВЕЧЕРЯЛИ З ШІСТЬМА ЧУЖИНЦЯМИ, І ХТО ВОНИ БУЛИ.

Одного вечора, коли Кандід разом із Мартеном сідали до столу вкупі із чужинцями, що мешкали в тому самому готелі, хтось чорний, як сажа, підійшов до нього ззаду і, взявши за руку, сказав:

«Будьте готові їхати з нами, не гайтесь».

Він обернувся і побачив Какамбо. Тільки побачивши Кунігунду, здивувався-б він більше. Він мало не здурів на радощах. Він обняв свого любого приятеля.

«Кунігунда тут? Де вона? Веди мене до неї, хай я помру на радості разом з нею».

«Кунігунди тут немає», сказав Какамбо, «вона в Константинополі».

«О, небо! В Константинополі!.. Але хай вона буде в Китаї, я лечу туди, рушаймо».

«Рушимо по вече́рі», відповів Какамбо. «Нічого не можу сказати вам більше. Я невільник, мене чекає мій господар. Я маю слугувати йому при столі. Мовчіть, вечеряйте і будьте напоготові».

Кандід, вагаючись між радістю й смутком, радий, що побачив свого вірного посланця, здивований, що побачив його невільником, сповнений надії знов розшукати свою кохану, з трептінням у серці і плутаниною в думках, сів до столу разом з Мартеном, що спокійно дивився на всі ті пригоди, та шістьма чужинцями, що приїхали на карнавал до Венеції.

Какамбо, наливаючи вино одному з тих чужинців, нахилився до свого господаря наприкінці вечері і сказав йому:

«Ваша величність можете рушати, коли схочете: корабель готовий».

Сказавши це, він вийшов. Присутні здивовано переглянулись, не мовивши й слова; коли це другий слуга підійшов до свого господаря і сказав:

«Коляска вашої величності в Падуї, човен готовий».

Пан зробив знак рукою, і слуга вийшов. Усі ззорнулися знову, і загальне дивування подвоїлось. Третій слуга, підійшовши до третього чужинця, сказав йому:

«Пане, будьте певні, вашій величності не

доведеться тут довго лишатись, я все на-
готую».

І відразу зник.

Кандід і Мартен були певні, що це карна-
вальний маскарад. Четвертий слуга сказав
четвертому панові:

«Ваша величність можете рушати, коли ва-
ша воля», і вийшов, як інші.

П'ятий слуга сказав те саме п'ятому госпо-
дареві, але шостий трохи по-іншому вдався
до шостого з чужинців, що сидів поруч Кан-
діда, і сказав:

«Слово чести, мій пане, вашій величності
вже не хотять вірити набір, а мені й лсготів.
Цієї ночі нас можуть засадити до в'язниці,
vas і мене. Піду, може щось вигадаю. Про-
щайте!»

Коли всі слуги вийшли, шестеро чужинців
і Кандід з Мартеном залишились у глибо-
кому мовчанні. Нарешті, Кандід перервав мов-
чання:

«Панове», сказав він, «які чудні жарти!
Чому це ви всі королі? Що-до нас, то ми не
королі зовсім—ні я, ні Мартен».

Тоді Какамбів господар велично сказав по-
італійському:

«Я зовсім не жартую; мене звати Ахмет III.
Кілька років я був великим султаном. Я ски-
нув з престолу моого брата; мій небіж скинув
мене ⁴⁸. Всіх моїх візирів порізано, а я дожи-
ваю віку в старому сералі. Мій небіж, великий
султан Махмуд, інколи дозволяє мені подоро-
жувати за-для здоров'я, і я приїхав перебути
карнавал у Венеції».

Молодик, що сидів коло Ахмета, сказав після нього:

«Мені на імення Іван, я був імператором всея Росії⁵⁰. Мене скинуто з трону, як я ще був у колисці; батька й матір моїх замкнено; виховано мене у в'язниці. Часом мені дозволяють подорожувати в супроводі вартових, і я приїхав перебути карнавал у Венеції».

Третій сказав:

«Я Карл-Едуард⁵¹, король англійський. Мій батько відступив мені право на королівство, і я бився, щоб те право обстояти. Вісімом стам моїм прихильникам вирвано серце і бито ним по щоках, а мене завдано до в'язниці. Тепер я простую до Риму одвідати короля, моого батька, скинутого з престолу, як я та мій дід, і заїхав перебути карнавал у Венеції».

Тоді четвертий⁵² сказав:

«Я—король польський; військова недоля позбавили мене моїх дідичних короліств; батько мій теж дізнав такої змінності долі. З сумом корюсь я Провидінню, як і султан Ахмет, імператор Іван та король Карл-Едуард,—хай бог пошле їм довге життя. Я теж приїхав перебути карнавал у Венеції».

П'ятий сказав:

«Я так само король польський⁵³; двічі втрачив я мое королівство. Але Провидіння дало мені іншу ділянку, де я зробив більше добра, аніж можуть зробити усі сарматські королі на обох берегах Бисли. Я теж скорився Провидінню, і приїхав перебути карнавал у Венеції».

Лишився тільки шостий монарх.

«Панове», мовив він, «я не такий великий володар, як ви, але зрештою, я був теж король, як і всі інші. Я—Теодор⁵³, мене обрано було на короля Корсики. Мене називали «ваша величність», а тепер ледве звуть добродієм; я бив монету, а тепер не маю динарія; я мав двох державних секретарів, а тепер через силу утримую одного служника; я сидів був на троні, а в Лондоні довгий час лежав у в'язниці на соломі. Боюся, щоб не сталося того і тут; проте, подібно до ваших величностей, і я приїхав перебути карнавал у Венеції».

П'ятеро королів вислухали цю промову з шляхетним співчуттям. Кожен з них дав королеві Теодору по двадцять цехінів на одежду й сорочки. Кандід подарував йому діамант в дві тисячі цехінів.

«Що це за людина», говорили п'ятеро королів, «що спроможна дати сто разів більше, як кожен з нас, і—найдивніша річ!—справді дає. Ви теж король, шановний добродію?»

«Ні, панове, і найменшого бажання не маю бути королем».

Коли вони вставали з-за столу, до того самого готелю прибуло ще четверо найсвітліших височеств, що теж утратили свої володіння через війну і приїхали перебути решту карнавалу в Венеції. Але Кандід не звертав уже ніякої уваги на новоприбулих. Він увесь захоплений був думкою їхати до Константинополя по свою любу Кунігунду.

ПОДОРОЖ КАНДІДОВА ДО КОНСТАНТИНОПОЛЯ.

Вірний Какамбо вже договорив турецького корабельника, що мав везти султана Ахмета до Константинополя, щоб той узяв і Кандіда з Мартеном на свій корабель. Уклонившись земно його злиденної величності, вони пішли до корабля, і Кандід дорогою говорив Мартенові:

«Так ми вечеряли з шістьма скинутими королями! І одному з них я навіть подав милостиню. Може, є багато принців іще безталанніших. Що-ж до мене, то я втратив тільки сто баранів, і тепер лечу в обійми до Кунігунди. Ні, мій любий Мартене, я ще раз скажу, що Панглос таки мав рацію: все—добре».

«Хай буде так», сказав Мартен.

«Але яка-ж неправдоподібна пригода трапилась нам у Венеції! Чи бачив хто, чи чув, щоб шестеро скинутих королів вечеряло разом в одному шиночку!»

«Це не дивніше від усього, що нам траплялось», сказав Мартен. «Що королів скидають — це річ світова; що-ж до чести, яку ми мали, вечерявши з ними, то вона не варта найменшої уваги. Хіба не однаково, з ким вечеряти,—аби страва була смачна!»

Скорі зійшли на корабель, Кандід відразу-ж кинувся на шию своєму колишньому слузі, своєму щирому приятелеві, Какамбо.

«Ну, що-ж поробляє Кунігунда?» спитав він у його. «Чи таке-ж вона диво краси, як

була? Чи кохає ще мене? Як вона себе почуває? Ти-ж, напевно, купив їй палац у Константинополі?»

«Мій любий панє», відповів Какамбо, «Кунігунда міє миски на березі Пропонтіди⁵⁴ в одного князя, що має дуже мало мисок. Вона невільниця в домі колишнього правителя, на ім'я Ракочі⁵⁵, якому султан дає три екуо денно на прожиток. Але найсумніше, що вона втратила красу і стала дуже погана».

«Ох, прекрасна вона чи погана», сказав Кандід, «але я людина чесна, і мій обов'язок кохати її вічно. Та як могла вона потрапити в таке лихе становище з п'ятьма чи шістьма мільйонами, які ти повіз?»

«Гаразд», сказав Какамбо, «хіба я не мусів дати два з них донові Фернандо д'Ібараа-і-Фігеора-і-Маскаренес - і - Лампурдос-і-Суза, буенос-айреському губернаторові за дозвіл взяти панну Кунігунду і хіба не забрав у нас решту один хоробрій пірат? А хіба цей пірат не возив нас до рогу Матапану, до Мілоса, Нікарії, Самоса, Патрасу, Дарданел, Мармурового моря й Скутарі? Кунігунда й стара слугують князеві, про якого я говорив, а сам я невільником у скинутого султана».

«О, скільки страшних, одне з одним сполучених нещасть!» сказав Кандід. «Але, зрештою, у мене єсть іще кілька діамантів, і я легко визволю Кунігунду. Шкода тільки, що вона споганіла».

Потім, звертаючись до Мартена, він запитався:

«Як на вашу думку, хто годен найбільшого

жалю—імператор Ахмет, імператор Іван, король Карл-Едуард чи я?»

«Не знаю», відповів Мартен. «Для того треба б побувати у вашому серці».

«Ах!» сказав Кандід, «коли-б Панглос був тут, він знат-би це і нам з'ясував-би».

«Не знаю», мовив Мартен, «якою вагою ваш Панглос міг-би зважити людське беззасташання і зміряти людські болі. Але я гадаю, що на землі не один мільйон людей сто раз жалюгідніших за короля Карла-Едуарда, імператора Івана та султана Ахмета».

«Дуже можливо», сказав Кандід.

За кілька днів вони прибули до чорноморської протоки. Кандід передусім викупив Какамбо за дорогу ціну; потім, не гаючи часу, кинувся з товаришами на галеру, щоб пливти на берег Пропонтіди по Кунігунду, хоч як там вона споганіла.

Серед каторжників на галері було двоє, які дуже погано гребли і яких шкіпер-левантієць вряди-годи шмагав бичачою жилою по голих плечах. Кандід, з природнього зворушлення, подивився на них уважніше, ніж на інших галерників, і спочутливо підійшов до них. Йому здалося, що де-якими рисами своїх спотворених обличчів вони трохи нагадують Панглоса і того бідолашного єзуїта-барона, брата панни Кунігунди. Це збентежило Кандіда і засмутило. Він подивився на них ще уважніше.

«Справді», сказав він до Какамбо, «коли-б я не бачив, як повішено вчителя Панглоса, і

не мав нещастя сам убити барона, я подумав-би, що це вони гребуть на галері».

Почувши ім'я барона і Панглоса, обидва каторжники голосно скрикнули, перестали гребти і кинули свої весла. Шкіпер-левантієць підбіг до них, і на них посипались ще рясніші вдари.

«Стривайте, стривайте, господарю!» гукнув Кандід. «Я заплачу вам стільки, скільки хочете».

«Як! Це Кандід!» сказав один з каторжників.

«Як! Це Кандід!» сказав другий.

«Чи це сон?» сказав Кандід. «Чи це наяві? Чи на галері я? Невже це пан барон, якого я вбив? Невже це вчитель Панглос, якого я бачив на шибениці?»

«Це ми, ми і єсть», відповіли вони.

«Так оце той великий філософ?» казав Мартен.

«Ей, пане шкіпере», сказав Кандід, «скільки ви хочете викупу за пана Тундер-тен-тронка, одного з найбільших баронів в імперії, та за пана Панглоса, найглибокодумнішого німецького метафізика?»

«Християнський собако», відповів шкіпер-левантієць, «коли ці дві каторжні християнські собаки барони та метафізики, а це певно, велика річ у їхньому kraю, то ти даси мені за них п'ятдесят тисяч іехінів».

«Ви їх матимете, пане, везіть мене блискавкою до Константинополя і вам відразу ж буде сплачено. Ой ні,—везіть мене до панни Кунігунди».

Шкіпер-левантієць на перший наказ Кандідів уже взяв напрямок на місто і сказав гребти швидче, ніж птах крає повітря.

Кандід сто разів обіймав барона та Панглоса.

«Та як-же я вас не забив, мій любий бароне? А ви, мій любий Панглосе, як ви лишились живі після того, як вас повіщено? І чому ви обидва на галері в Туреччині?»

«Чи правда тому, що моя сестра тут?» спитав барон.

«Так», відповів Какамбо.

«То я знову бачу моого любого Кандіда!» скрикнув Панглос.

Кандід познайомив їх із Мартеном і Какамбо. Всі обнялися, всі говорили разом, Галера летіла; вони були вже в порту. Покликали єрея, якому Кандід продав за п'ятдесят тисяч цехінів діямант, що коштував сто тисяч,—бо той єрей присягався Авраамом, що більше дати не може. Кандід негайно викупив барона та Панглоса. Панглос упав йому в ноги і зросив їх слізми, а барон подякував похилом голови і пообіцяв повернути гроші при першій нагоді.

«Та чи може-ж бути, що моя сестра в Туреччині?» питав він.

«Нічого нема певнішого», відповів Какамбо, «вона перетирає посуд у трансильванського принця».

Відразу-ж покликали двох єреїв. Кандід спродає ще діямантів, і всі рушили іншою галерою визволяти Кунігунду.

ЩО СТАЛОСЯ З КАНДІДОМ, КУНІГУНДОЮ, ПАН-
ГЛОСОМ, МАРТЕНОМ ТА ІНШЕ.

«Вибачте», казав Кандід до барона, «ще раз вибачте, мій чесний отче, що я вас проштрикнув наскрізь шпагою».

«Не говорімо про те», сказав барон, «я був запалився трохи, мушу в тім призватись. Але, коли ви хочете знати, яким випадком бачите мене на галерах, то я вам скажу: коли брат аптекар з колегії вилікував мені рану, мене атаковано, і еспанський загін заполонив мене; мене кинуто до в'язниці в Буенос-Айресі, але сестра моя вже звідти виїхала. На мою вимогу мене виряджено в Рим до панотця генерала. Я дістав призначення на посаду капелана при французькому посольстві в Константинополі. Не минуло й тижня, як я обняв посаду,—коли якось увечері я здібав молодого ічоглана⁶⁶, дуже добре збудованого. Було гаряче і хлопець хотів купатись. Я використав цю нагоду, щоб покупатись укупі. Я ще не зінав, що то величезний гріх для християнина, коли його побачать голого з молодим мусульманином. Каді⁶⁷ казав дати мені сто раз палицею по п'ятах і засудив мене на галери. Я не думаю, щоб могла бути якесь більша несправедливість. Але мені хотілося б знати, чому моя сестра на кухні в трансильванського володаря, що знайшов захист в Туреччині».

«А ви, мій любий Панглосе!» сказав Кандід, «як сталося, що я вас побачив?»

«То правда», мовив Панглос, «що ви бачили були, як мене повісили. Звичайно, мене мусіли спалити, але ви пригадуєте, який дощ линув, коли мене мали смажити; гроза була така шалена, що їм це пощастило розпалити вогонь, і мене повісили, бо нічого кращого вони не могли зробити. Один хірург купив мое тіло, приніс до себе і розрізав. Спочатку він зробив мені хрещатий розріз від пупа до дужки. Але я був повішений як-найгірше. Виконавець смертних вироків святої інквізиції, іподиякон, палив людей справді чудово, але він зовсім не мав досвіду їх вішати. Мотузка була вохка, вузловата і кепсько зашморгувалась,—отже, я ще дихав. Від хрещатого розрізу я скрикнув так голосно, що мій хірург упав навзнак; гадаючи, що розрізав диявола, він зірвався бігти, напівмертвий з жаху, і вдруге упав на сходах. На твалт з сусідньої кімнати прибігла його жінка; побачивши на столі мене з хрещатим розрізом, вона перекякалась ще більше від чоловіка, кинулась тікати і впала на нього. Коли вони трохи стямилися, я почув, як жінка казала хіургові: «Мій любий, як ви наважились різати еретика? Хіба ви не знаєте, що в тілі тих людей сидить диявол? Піду я мерщій по священика, хай вижене біса». Я затремтів на цю мову і, зібравши останні рештки сил, скрикнув: «Зглянеться на мене!» Кінець-кінцем, португальський цилюрник заспокоївся і зашив мені шкіру; його жінка теж поклопоталась про мене, і за два тижні я звівся на ноги. Цилюрник знайшов мені посаду, і я став за

льокая в мальтійського лицаря, що йшав до Венеції. Але в господаря моого не було чим мені платити; він найняв мене венецькому купцеві, і з ним я поїхав до Константинополя.

«Якось мені забагнулося піти до мечеті; там був тільки старий імам⁵⁸ і молоденька дуже гарненька прочанка, що шепотіла молитви. Її груди були геть відкриті, і між двома персами у неї був прекрасний букет з тюльпанів, троянд, анемонів, козельців та гіяцинтів; вона впустила свій букет, я його підняв і поклав їй назад з великою пошаною і щирістю. Я так довго його мостив, що імам розгнівався, і побачивши, що я християнин, гукнув на допомогу. Мене повели до каді, що сказав дати мені сто раз палицею по п'ятах і послав мене на галери. Мене прикували саме на ту галеру і саме до тієї лави, що й пана барона. На цій галері було четверо юнаків із Марселі, п'ять неапольських священиків та два ченці з Корфу; вони нам сказали, що такі пригоди трапляються що-дня. Пан барон обстоював, що він дізнав більшої кривди, ніж я, а я запевняв, що багато дозволеніше покласти букет жінці на груди, ніж бути голісінським з ічогланом. Ми сперечались невгаваючи і діставали по двадцять раз бичачою жилою що-дня, аж поки сполучення подій у цьому світі не привело на нашу галеру вас і поки ви нас не викупили».

«Гаразд, мій любий Панглосе!» сказав йому Кандід. «Але коли вас вішали, різали, били і примушували грести на галерах,—чи й тоді

ви трималися переконання, що все на світі йде добре?»

«Я завжди був своєї попередньої думки», відповів Панглос; «адже я—філософ: мені не личить зрікатися своїх переконань, Ляйбніц не міг помилитись, і наперед установлена гармонія — це найкраща в світі річ, так само, як і повнота всесвіту та невагома матерія».

XXIX.

ЯК КАНДІД ЗНАЙШОВ КУНІГУНДУ І СТАРУ.

Поки Кандід, барон, Панглос, Мартен та Какамбо переповідали свої пригоди, поки вони міркували про випадкові й невипадкові на цьому світі події, поки сперечались про наслідки й причини, про зло моральне і зло фізичне, про свободу й необхідність, про втіхи, яких можна зазнати і на галерах в Туреччині,—вони причалили до берега Пропонтіди і стали перед домом трансильванського князя. Що-найперше побачили вони Кунігунду з старою, що розвішували на мотузах випрані серветки.

Барон зблід на таке видовище. Ніжний коханець Кандід, побачивши свою прекрасну Кунігунду зчорнілу, з опухлими очима, висохлими грудьми, зморщеними щоками та червоними порепаними руками, відступив на три кроки, пойнятий жахом, а потім зувільності підійшов до неї. Вона обняла Кандіда і свого брата; обняли стару; Кандід викупив їх обох.

Неподалік був маленький хутірець; стара запропонувала Кандідові оселитися там, поки всі вони не діждуться кращої долі. Кунігунда не знала, що вона споганіла, бо ніхто їй про те не говорив; вона нагадала Кандідові про його обіцянку і то таким рішучим тоном, що добрий Кандід не насмілився їй відмовити. Він оповістив баронові, що має одружитися з його сестрою.

«Я ніколи не стерплю», сказав барон, «такої підлоти з її боку і такого зухвальства з вашого; ніколи не допущуся я такої неслави, щоб діти моєї сестри не могли увійти до генеалогічних книг Германії. Ні, ніколи моя сестра не вийде заміж ні за кого іншого, тільки за імперського барона».

Кунігунда впала йому до ніг і облила їх слізьми; він був непохитний.

«Божевільний бароне», сказав Кандід, «я визволив тебе з галер, я заплатив викуп за тебе і за твою сестру; вона мила тут миски; вона бридка, і я беру її за дружину з добрости, а ти ще опираєшся! Та я знов убив-би тебе, коли-б попустив своєму гніву».

«Можеш убити мене ще раз», сказав барон, «але моєї сестри не візьмеш, поки я живий!»

XXX.

ЗАКІНЧЕННЯ.

Кандід, у глибині свого серця, не мав жадного бажання дружитися з Кунігундою; але надмірне зухвальство баронове схилило його

на шлюб, та й Кунігунда так жваво приспішала його, що він не міг відмовитись. Він порадився з Панглосом, Мартеном і вірним Какамбо. Панглос написав чудову розвідку, де доводив, що барон не має жадного права на сестру і вона може, згідно з усіма законами імперії, взяти з Кандідом морганатичний ⁵⁹ шлюб. Мартен визнав, що барона слід кинути в море; Какамбо прирадив віддати його назад до шкіпера-левантійця, посадити на галеру, а потім вирядити в Рим до панотця генерала найпершим кораблем. Цю думку всі визнали за найкращу; стара її ухвалила; сестрі не сказали про те ні слова; не дорогим коштом все те обладили і мали приємність піддурити єзуїта і покарати німецького барона за пиху.

Було-б дуже природньо гадати, що Кандід, після стількох нещастів, побравшись із своєю коханкою і живучи з філософом Панглосом, філософом Мартеном, мудрим Какамбо та старою, привізши з собою, крім того, стільки діямантів з батьківщини давніх Інків, мав-би провадити найприємніше в світі життя. Але його так обшахрали євреї, що йому нічого не лишилось, крім маленького хутірця; жінка його, день-у-день стаючи поганіша, робилася сварлива й нестерпна; стара була немічна і ще гірша на вдачу, як Кунігунда. Какамбо, що працював у саду і ходив продавати овочі до Константинополя, висناжується роботою і кляв свою долю. Панглоса часами брав розпач, що він не блищить у якомусь з німецьких університетів. Що-до

Мартена, то він був непохитно переконаний, що скрізь однаково зле, і до всього ставився терпляче. Кандід, Мартен і Панглос сперечалися іноді на теми матефізики і моралі.

Часто бачили вони, як по-під вікнами їхньої господи пропливали кораблі з ефенді, башами й кадіями ^{“”}, яких виряджали на заслання до Лемносу, Мітілени та Ерзеруму; бачили, як приходять інші кадії, інші ефенді, інші баші, які заступали місце вигнаних і йшли на вигнання своєю чергою; бачили чепурно насаджені на списи голови, везені в дар Високій Порті. Ці видовища ще більше розплювали суперечки; коли-ж не було суперечок, така нестерпна тоді наставала нудьга, що стара одного разу наважилась сказати:

«Хотіла-б я знати, що гірше: бути сто раз згвалтованою від негрів-піратів, мати відрізане одно сидіння, пройти під шомполами в болгар, бути відшмаганим чи то повішеним під час автодафе, бути порізаним за життя, гребти на галері, дізвнати, нарешті, всіх зліднів, якими перейшли ми, чи може, лишатися тут, нічого не робивши?»

«Це велике питання», сказав Кандід.

Розмова викликала нові міркування, і Мартен зробив висновок, що людина родиться жити в конвульсіях турбот або в летаргії нудьги. Кандід не погоджувався з тим, але сам нічого не твердив. Панглос признався, що ввесь час він тяжко страждав, та, раз прийшовши до висновку, що все йде на диво добре, тримався цього переконання завжди і ні в що інше не вірить.

Одна річ остаточно зміщнила Мартена в його гидких принципах, захитала, як ніколи, Кандіда і збентежила Панглоса. Одного дня вони побачили коло свого хутірця Пакету і брата Жірофле в страшних злиднях; вони швидко проїли свої три тисячі піястрів, розхbdились, знову сходились, сварились, сиділи у в'язниці, тікали і, врешті, брат Жірофле зробився турчином. Пакета лишалася при давній своїй професії, але нічого не заробляла.

«Я добре передбачив», сказав Мартен Кандідові, «що ваші піястри будуть швидко розтринькані і зроблять їх тільки нещаснішими. Ви з Какамбо по шию сиділи в піястрах, а ви не щасливіші за брата Жірофле та Пакету».

«Ох, ох!» сказав Пакеті Панглос, «само небо привело вас сюди. Бідна моя дитино, чи ви знаєте, що ви коштували мені кінчика носа, одного мого ока і одного вуха. Що з вами сталося! І що це за світ!»

Ця нова пригода дала більше поживи для філософічних розмов, ніж яка інша.

Недалеко від них жив дуже славетний дервіш⁶¹, якого вважали за найкращого філософа в Туреччині. До нього і звернулися за порадою.

Панглос сказав йому:

«Учителю, ми прийшли поспитати вас, для чого створено таку досить чудну тварину, як людина?»

«А тобі що?» сказав йому дервіш, «чи твоя це справа?»

«Але, мій найшановніший отче», мовив Кандід, «так жахливо-багато зла на землі».

«Ну, то що!» сказав дервіш, «не все одні хіба, зло на ній чи добре? Коли його величність виряджає корабель до Єгипту, невже його має обходити, вигідно на кораблі мишам, чи ні?»

«Що-ж робити?» спитав Панглос.

«Мовчати», відповів дервіш.

«А я тішив себе надією», сказав Панглос, «трохи поміркувати з вами про наслідки і причини, про найкращий із можливих світів, про походження зла, про природу душі та наперед установлену гармонію».

На ці слова дервіш зачинив їм перед носом двері.

Під час цієї розмови розійшлася новина, що в Константинополі задушено двох візирів та муфтія ⁶², а кількох їхніх приятелів посадовано на палю. Ця катастрофа спричинилася до великого шелесту на кілька годин. Панглос, Мартен і Кандід, вертаючись до хутірця, побачили одного доброго діда, що спочивав у холодку, недалеко від хати, під помаранчевим деревом. Панглос, так само цікавий, як і говіркий, запитався у нього, як звали допіру задушеного муфтія.

«Нічого того не знаю», відповів дід; «я ніколи не знав на імення ні одного муфтія, ні одного візира. Не добираю, про яку пригоду ви говорите, та і взагалі думаю, що хто втручається до громадських справ, той гине найсумнішим способом і що тої погибелі він за-

слуговує... Сам я ніколи не розпитуюсь, щоб робиться в Константинополі; досить з мене, що я посилаю туди на продаж овочі з свого саду».

По цій мові він запросив чужинців до своєї хати; там дві дочки і двоє його синів почали подорожніх кількома сортами шербету, власноручно виготовленого, каймаком, присмаченим цукатами; помаранчами, звичайними і соковитими цитринами, ананасами, фісташками і кавою Мока, не змішаною з поганою батавською та острівною кавою. Потому дочки доброго мусульманина наперфумували бороди Кандідові, Панглосу й Мартенові.

«У вас мабуть великі маєтки і земля найродючіша?» запитався Кандід у турчина.

«Ні, я маю тільки двадцять десятин», відповів турчин, «і обробляю їх сам із своїми дітьми. Праця відганяє од нас три великі лиханудьгу, порок і злидні».

Повертаючись до свого хутірця, Кандід глибоко розмірковував над словами турчина. Він сказав Панглосові й Мартенові:

«Цей добрий дід, здається мені, улаштував своє життя краще, аніж ті шестеро королів, з якими ми мали честь вечеряти».

«Верховини дуже небезпечні, як свідчать усі філософі», сказав Панглос. «Еглона, царя моавського, забив Аод; Авесалом повис на власному волоссі і був прошитий трьома списами; царя Надава, сина Іеровоамового, забив Вооз; царя Елу — Замврій, Охозію — Єгова,

Гофолію—Іоас; царі Іоахім, Іехонія та Седекія пішли в неволю. Ви знаєте, як загинули Крез, Астіаг, Дарій, Діонісій Сиракузький, Пірр, Персей, Ганнібал, Югурта, Аріовіст, Цезар, Помпей, Нерон, Отон, Вітелій, Доміціян, Ричард II англійський, Едуард II, Генрих VI, Ричард III, Марія Стюарт, Карл I, три Генрихи французькі, імператор Генрих IV? ⁶⁸ Ви знаєте...»

«Я знаю ще», сказав Кандід, «що нам треба працювати в нашім саду».

«Маєте рацио», сказав Панглос, «бо коли людину оселено в едемськім саду, то ut organetur eum, щоб вонаколо його працювала, а це показує, що людина не родиться для спочинку».

«Працюймо, не міркуючи», сказав Мартен, «це єдиний спосіб зробити життя хоч трохи стерпним».

Вся невеличка громада пройнялась цим добрым наміром; кожен почав виявляти свої здібності. Маленька земля давала багато; Кунігунда була справді дуже погана, але вона навчилася прегарно робити пиріжки; Пакста вишивала; стара клопоталась білизною. Ніхто, навіть брат Жірофле, не сидів без роботи—з нього виробився добрий тесля; він став павіль чесною людиною. І Панглос не раз говорив Кандідові:

«Всі події нерозривно пов'язані в цьому найкращому із можливих світів. Бо, зрештою, коли-б вас не вигнано здоровими стусанами ногою в зад за ваше кохання до панни Кунігунди; коли-б ви не попали до рук інквізиції;

коли-б ви не виходили пішки всю Америку; коли-б ви не прокололи шпагою барона; коли-б ви не втратили всіх своїх баранів з доброї країни Ельдорадо,—ви-б не їли тут ні цукатів, ні фісташок».

«Так, це прекрасно сказано», відповів Кандід, «але нам треба працювати в нашім саду».

ПРИМІТКИ.

1. Кандід—від латинського *candidus*—щирий, правдивий.
2. Панглос—наймення, утворене від грецького «пан»—усе і «глосса»—мова. Тут у розумінні—«всезнайко».
3. Жартливий перелік елементів далекої від реального життя схоластичної науки, що нею захоплюється Панглос.
4. Тут Вольтер має в думці прусаків і Фридриха Великого (див. передмову).
5. Діоскорід — відомий лікар старогрецький (II—I ст. до Р. Х.), автор багатьох медичних трактатів.
6. Авари — народ, що колись оселяв Середньодунайську низину перед приходом венгрів. Тут, як алегорія,—французи.
7. Анабаптисти—секта християнська, що за-перечувала охищення немовлят, уважаючи, що христити можна тільки дорослих. За часів Вольтера ана-баптисти мали право вільного перебування в Голландії.
8. Відомий землетрус у Лісабоні р. 1755, 1-го листопада.
9. A priori—на підставі теорії.
10. Автодафе — прилюдне спалення єретиків за постановою церковного судища, т. званої інквізиції. Автодафе, це жахливе знаряддя боротьби католицької церкви з тими, кого вважала вона за ворогів своїх, — провадились ще в XVIII ст. Через рік

після Лісабонського землетрусу відбулося велике автодафе в Лісабоні (20-го червня 1756 р.).

11. Сен-беніто й митра — плащ із малюнками вогняних язиків та спеціальний головний убір, що їх надягали на засуджених інквізицією до автодафе.

12. Misereгete — назва 50-го псалма (покаянного); слов'янське: «Помилуй мя, Боже».

13. Кордельєри — один із чернецьких орденів католицьких (францисканці).

14. Мараведіс — дрібна еспанська монета.

15. Мулей - Ізмайл — султан в Марокко (1672—1727).

16. «O che sciagura d'essere senza cogli» скарга кастрата: «Яке нещастя, що мене кастровано...»

17. Дей — з арабського: начальник, управитель.

18. Сераль (теж саме, що й гарем) — жінки багатих і знатних магометан.

19. Ага — турецьке слово, назва турецьких савовників.

20. Меотійське Болото — колишня назва моря Озівського.

21. Озів (Азов) Москва здобула вперше р. 1637, віддавши його р. 1642; удруге здобула при Петрі Великому р. 1696 і відступила Туреччині р. 1711 після Прутського походу. Остаточно Москва дістала Озів при Катерині II, 1774-го р. (через десять років після надрукування «Кандіда»).

22. Алькад, альтвазіли — еспанська поліція.

23. Парагвайські єзуїти. Єзуїти з'явились в Парагваї 1549 р. Опанувавши територію племені Гварані, вони утворили тут на межі XVI й XVII вв. своєрідну державу, при чому використали політичну систему південно-американської імперії Інків, поєднавши її з звичаями монастирських кіновій (общежитій). Держава єзуїтів проіснувала до середини XVIII ст. Р. 1750-го Еспанія і Португалія складають угоду, згідно з якою Португалія віддає Еспанії місто

дель-Сакраменто в устях Ла-Плати, проти Буенос-Айресу, а Еспанія відступається від єзуїтських володінь, що фактично їй не належали. Маркіз Помбаль, міністр короля Іосифа I, видав наказа про заборону жити єзуїтам в Португальських володіннях; за Португалією те саме декретувала і Еспанія. В результаті війни єзуїтська держава була знищена. Нині Парагвай самостійна республіка в Півдні Америці.

24. **Метиси** — людність мішаної крові, від шлюбів європейців з індіянками.

25. **Los padres**. — еспанське слово: батьки (тобто єзуїти).

26. **Еспонтон** — кинджал.

27. **Фавни, сатири** — другорядні боги в стародавній Греції, яким відповідає в слов'янській мітології — лісовик.

28. **Ельдорадо** — «країна золота». Легенди про Ельдорадо було складено ще в XVI-му ст. у зв'язку з відкриттям золотих розсипин в Америці. Чимало мандрівників та авантурників XVI—XVII ст. шукали цю заповідну країну. Пізніше Ельдорадо зробився поетичним символом поривання до екзотичного, таємничого, далекого.

29. **Вольтер Ралей** (1552—1618), дипломат і мореплавець часів королеви Єлизавети, поклав початки англійським колоніям в Америці (Віргінія).

30. **Соцініяни** — послідовники італійського реформатора Леліо Соціні (1525—1562), що заперечували потрійність божества («антитринітарії») і «тайна» церковні.

31. **Маніхеї** — послідовники філософа Манеса (III ст. по Р. Х.), який навчав, що в світі сперворіку існують дві основи життя (дуалізм) — добро й зло, як світло й тьма.

32. **Нобілі** — венеціянське панство.

33. **Перигор** — старовинна назва одної з провінцій у південній Франції.

34. **Ферон** — критик XVIII ст., сучасник Вольтерів, що вороже ставився до автора «Кандіда».

35. **Понтери** — картиарі.

36. Янсеністи й Моліністи — представники двох католицьких сект, що сперечались у питанні про «благодать».

37. Вольтер натякає тут на два замахи проти королів французьких, а власне на замах Дам'єна, що поранив Людовика XV-го і був замордований, і Равальяка, який вбив р. 1610 Генриха IV-го. Атребатія — провінція Артуа, звідки був родом Дам'єн.

38. Театинці — орден чернецький, заснований р. 1524 у м. Теато. Театинці вели боротьбу з зловживаннями духовництва, відмовляючись від усякої власності.

39. Дож — голова венеціянської республіки.

40. Рафаель Санти (1483—1520) — славетний художник італійський, епохи Відродження.

41. Гомер — мітичний автор двох великих епічних поем старогрецьких: «Іліада» та «Одісей», в яких оповідається про війну греків з троянцями та поворот додому Одісея, одного з героїв троянської війни.

42. Публій Вергілій Марон — славетний поет римський (70—19 р. перед Р. Х.). Головніший твір його — поема про праотця з роду імператорів римських, Енея — «Енеїда»; в розмові з Кандідом Пококурант згадує герой поеми, головніших із сопутників (Клоанта, Ахата) та супротивників Енея (Амати).

43. Горацій — видатний поет римський Августової доби (65—8 перед Р. Х.). Головні його твори «Оди» (*Carmina*) і «Сатири» (*Sermones*). Подорож до Брундзізія (порт) становить зміст 5-ої сатири 1-ої книги. Сварка межи Рупілієм та Персієм розказана в 7-й сатирі тієї-ж книги. Цитована ода до Мецената — 1-ша з першої кн. од (*Carmina*).

44. Ціцерон — видатний політичний і судовий оратор римський (106—43 перед Р. Х.). Промова в оборону Клуенція уважається за вершину його судового красномовства.

45. Сенека — римський філософ-стоїк і драматург, сучасник Нерона (4—69 по Р. Х.).

46. А н т о н і н і — римські імператори II в. по Р. Хр. (96—180): Нерва, Траян, Гадріян, Антонін Пій та Марк Аврелій. Як обінці — ченці-домініканці, що мали дім і капличку св. Якова в Парижі. В руках домініканських монахів були суди в справах віри (інквізіція).

47. М і л ь т о н (1608—1674) — письменник англійський, сучасник Кромвеля і його секретар, автор двох поем — «Утрачений Рай» та «Повернений Рай».

48. А х м е т III — султан турецький, якого скинуто було з трону 1730 р.

49. І в а н — Іван Антонович, забитий р. 1764.

50. К а р л Е д у а р д — унук Якова II-го, останній із Стюартів (1720—1788); його претенсії на англійський престол зліквідовані при Кюлодені, р. 1746.

51. Ч е т в е р т и й — король Август, якого вигнали було з Польщі р. 1756. Два дідичних володіння його — Саксонія і Польща.

52. С т а н і с л а в Л е щ и н с ь к и й (1677—1766), обраний на короля польського 1704; тестъ короля французького Людовика XV.

53. Б а р о н Т е о д о р Н е й г о ф , під час повстання на Корсиці проти Генуезької республіки, був обраний на короля (1736 р.), але через кілька місяців змушений був тікати.

54. П р о п о н т і д а — Мармурове море.

55. Ф р а н ц Р а к о ч і , син трансильванського князя Георгія, з 1703 р. був на чолі венгрів, що повстали проти Австрії; 1711 р., переможений, нашов притулок у Франції. Останні свої роки прожив у Туреччині і помер у Родосто, в Румунії.

56. І ч о г л а н — турецький паж.

57. К а д і — турецький суддя.

58. І м а м — турецький священик.

59. М о р г а н а т и ч н и й шлюб — таємничий шлюб, який магнати беруть з людьми нижчого походження і який позбавляє їх різних прав спадкоємства, то-що.

60. Кадії, ефенді, баші—високі урядовці—достойники в Туреччині.
61. Дервіш — мусульманський пустельник.
62. Візир — найвищий урядовець (міністр) у Туреччині. Муфтій — вчений, призначений в суд для контролю.
63. Панглос перелічує царів (monarхів) біблейських, античних, середньовічних і новочасних.

Переклад і редакцію зроблено з огляdom на такі французькі видання «Кандіда»:

- 1) Voltaire. „Zadig. Candide. Micromégas“. Paris. C. Marpon et E. Flammarion edit. (sine anno).
- 2) Oeuvres complètes de Voltaire. T. 44. De l'imprimerie de la société littéraire-typographique. 1784.
-

З М И С Т.

СТОР.

Вольтер. Стаття С. Родзевича V—XXXV

КАНДІД АБО ОПТИМІЗМ.

I. Як виховано Кандіда в прекрасному замку і як його звідти вигнали	3
II. Що сталося Кандідові серед болгар	6
III. Як урятувався Кандід від болгар і що йому сталося	9
IV. Як Кандід здібав свого колишнього вчителя філософії, доктора Панглоса, і що з того сталося.	12
V. Буря, розбиття корабля, землетрус і що сталося з доктором Панглосом, Кандідом та ана- баптистом Жаком	16
VI. Як улаштовано було прекрасне автодафе, щоб запобігти землетруsovі, і як Кандіда побито .	20
VII. Як стара піклувалась про Кандіда, і як знай- шов він те, що кохав.	21
VIII. Історія Кунігунди	24
IX. Що сталося з Кунігундою, Кандідом, великим інквізитором та єреєм	28
X. В якій скруті Кандід, Кунігунда та стара при- були до Кадісу, і як вони сіли на корабель.	30
XI. Історія старої	32
XII. Далі про нещастя старої	36

XIII. Як Кандід мусів розлучитися з прекрасною Кунігундою і старою	41
XIV. Як зустріли Кандіда й Какамбо парагвайські єзуїти	44
XV. Як Кандід забив брата своєї прекрасної Ку-нігунди	48
XVI. Що сталося з двома мандрівниками, з двома дівчатами, двома мавпами і дикунами, що звуться орейлонами	51
XVII. Як Кандід і його слуга прибули до країни Ельдорадо і що вони там побачили	56
XVIII. Що побачили вони в країні Ельдорадо	60
XIX. Що ім трапилось у Суринамі і як Кандід по-знайомився з Мартеном	67
XX. Що сталося з Кандідом та Мартеном на морі .	74
XXI. Кандід та Мартен наближаються до французьких берегів і міркують	77
XXII. Що сталося Кандідові та Мартенові у Франції .	79
XXIII. Кандід і Мартен зійшли на англійський берег, і що вони там побачили	93
XXIV. Про Пакету та брата Жірофле	95
XXV. Однідінні сенійора Пококуранті, благородного венеційця	101
XXVI. Як Кандід та Мартен вечеряли з шістьма чужинцями, і хто вони були	108
XXVII. Подорож Кандідова до Константинополя . . .	113
XXVIII. Що сталося з Кандідом, Кунігундою, Панглосом, Мартеном та інше	118
XXIX. Як Кандід знайшов Кунігунду і стару	121
XXX. Закінчення	122
П р и м і т к и	I—VI

ВИДАННЯ Т-ВА «СЛОВО» В КИЇВІ:

- Драй-Хара.—«Проростень». Вірші. Ц. 75 к.
Зеров М.—«Камена». Вірші. Ц. 75 коп. (розпр.).
Зеров М.—Декламатор «Слово». Ціна 1 крб. 25 коп. (розпрод.).
Косинка Г.—«На золотих богів». Оповід. Ц. 25 коп. (розпрод.).
Осьмачка Т.—«Круча». Вірші. Ц. 20 коп. (розпр.).
Рильський М.—«Синя Далечінь». Вірші. Ц. 25 коп. (розпрод.).
Рильський М. «Крізь бурю й сніг». Ц. 70 к.
Филипович П.—«Земля і вітер». Вірші. Ц. 20 коп. (розпрод.).
Филипович П.—«Простір». Вірші. Ц. 60 коп.
Франко І.—«Смерть Каїна». Вст. ст. П. Филипова. Ц. 50 коп.

ПЕРЕКЛАДИ:

- Азиз Уд Дин.—«Ганготри». Новела. Переклад з індійської мови і вст. ст. проф. О. Баранникова. Ц. 60 коп.
Байрон.—«Каїн». Перекл. з англ. проф. Е. Тимченка. Вст. ст. П. Филиповича. Ц. 1 крб. (розпрод.).
Велс Г. «Країна Сліпих». Оповідання. Перекл. з англ. і вст. ст. М. Калиновича. Ц. 75 коп.
Вольтер.—«Кандід». Переклад з франц. В. Підмогильного. Вст. ст. і примітки С. Родзевича. Редакція М. Зерова. Ц. 1 крб.
Гайм Г.—«Новели». Переклад з нім. Ц. 50 к.
Конрад Дж.—«Авантюрист прогресу». Оповідання. Переклад С. Вільхового. Вст. ст. М. Калиновича. Ц. 65 коп.

- Конрад Дж.—«Кінець неволі» (The End of the Tether). Перекл. з англ. М. Калиновича (друк.).
- Лондон Джек.—«Застрякував». Оповідання. Перекл. С. Вільхового. Ц. 65 коп. (в оправі). Вид. 2-ге.
- Лондон Джек.—«Золотий яр». Оповідання. Переклад і вст. ст. А. Ніковського. Ц. 60 коп.
- Лондон Джек.—«Любов до життя». Оповідання. Переклад Н. Дубровської-Трикулевської. Редакція А. Ніковського. Ц. 60 коп.
- Міцкевич.—«Пан Тадеуш». Переклад з польського (віршем) і вст. ст. М. Рильського (друк.).
- Римські поети. Переклади М. Зерова (друк.).
- Словачський Ю. «Мазепа». Переклад з польськ. вст. ст. М. Зерова. Ц. 80 коп.
- Стівенсон Р. Л.—Острів із скарбом (Treasure Island). Переклад з англ. С. Буди (друк.).
- Франс А. «Світання». Оповідання з часів франц. революції. Редакція і вст. ст. А. Ніковського. Ц. 65 к.

ВИДАННЯ Т-ВА «СЛОВО» ПРОДАЮТЬСЯ
по всіх книгарнях Д. В. У. і Книгоспілки.

СКЛАДИ ВИДАНЬ Т-ВА «СЛОВО»:

Київ, КНИГОСПІЛКА, вул. Короленка 46.

Харків, КНИГОТОРГОВИЙ ВІДДІЛ Д. В. У.
2-ий Радянський пров., 2.

РЕДАКЦІЯ — КИЇВ, ВУЛ. КОРОЛЕНКА 54.
